

เอกสารลำดับที่ ๗/๑

จารึกวัดแวง จังหวัดสุราษฎร์ธานี: จารึกภาษาเหนือในภาคใต้

วินัย พงศ์ศรีเพียร

๑ ความสำคัญของเอกสาร

ในบรรดาจารึกทั้งหมด ๘๖ หลักที่ค้นพบในภาคใต้ มีอยู่ ๘๖ หลักที่พบในพื้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราชและสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นศูนย์กลางความเจริญของอาณาจักรตามพรลิงค์มาแต่โบราณ ในจำนวนนี้มีจารึกอยู่หลักหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากจารึกหลักอื่น คือ จารึกด้วยอักษรวิธียะและใช้ภาษาไทยแบบทางภาคเหนือ จารึกหลักนี้ไม่มีหลักฐานว่าพบเมื่อใดและใครเป็นผู้พบ ปัจจุบันนี้เก็บรักษาอยู่ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กรุงเทพมหานคร

จารึกหลักที่กำลังกล่าวถึงนี้ได้มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในบทความวิชาการเรื่อง "ศิลาจารึกอักษรและภาษาไทยได้มาจากวัดตะพาน อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี" วารสาร ศิลปากร ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม ๒๕๑๑) เมื่อได้พิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่สองในหนังสือ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๗ ได้กำหนดเป็นจารึกหลักที่ ๓๐๔ ในประมวลจารึกไทยและเรียกชื่อตามเนื้อหาในจารึกว่า “จารึกวัดแวง อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี” เนื้อหาในจารึกกล่าวถึงการที่ “พ่อผู้เฒ่า” และ “นางเมืองผู้เฒ่า” เจ้าเมืองและแม่นางเมืองผู้ปกครองเมืองทองพร้อมทั้ง “ลูกหน้าเจ้าขุน” ทั้งหลายร่วมใจกันสร้างพระพิหารและอัญเชิญพระพุทธรูปเข้าสู่คูหาแก้ว การถวายส่วนกุศลแก่พระยาเจ้า และการฝากวัดไว้แก่ผู้ที่จะปกครองเมืองต่อไปภายหน้า

ประเด็นปัญหาสำหรับนักประวัติศาสตร์ก็คือ ทั้งการใช้คำเรียกเจ้านายฝ่ายหญิงตามแบบล้านนาและอักษรวิธียะแบบทางเหนือ เช่น การเขียนอักษรโดยมี ร เเชิงแบบจารึกในล้านนา มีนัยทางประวัติศาสตร์อย่างไร จารึกวัดแวงถูกนำมาจากเมืองเหนือ หรือ ทำขึ้นที่ในภาคใต้ ถ้าเป็นในกรณีหลังก็มีคำถามต่อไปว่า เป็นจารึกที่ผู้ดีล้านนาซึ่งถูกกวาดต้อนมาตั้งถิ่นฐานในภาคใต้ได้ทำขึ้นใช้หรือไม่ และชาวล้านนาได้ถูกอพยพย้ายถิ่นมาตั้งแต่มื่อใด

๒ สารัตถวิพากษ์

๒.๑ ลักษณะและอายุจารึก

จารึกวัดแวงมีลักษณะเป็นแผ่นหินทรายสีแดง สูง ๙๕ เซนติเมตร กว้าง ๔๕ เซนติเมตร หนา ๒๒ เซนติเมตร ข้อความอยู่ ๒ ด้าน ด้านที่ ๑ มี ๒๒ บรรทัด ด้านที่ ๒ มี ๒๐ บรรทัด เป็นอักษรไทย ภาษาไทย อักษรวิธี บางแห่งเป็นแบบล้านนา คือ มีตัวเชิง ร เนื่องจากข้อความส่วนต้นซึ่งปกติแล้วควรมีรายละเอียดเกี่ยวกับปี

ศักราชที่ทำจารึกนี้ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ได้พิจารณาตรวจสอบ
รูปอักษรและได้กล่าวว่า

มีสระ อะ และนิคหิต ในรูปที่เริ่มใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๓๕ และมีคำ **พระญา**
ประวิสรรชนีย์ ซึ่งเริ่มใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๓๕ เช่นกัน นอกจากนี้ มีตัวอักษร
ตัว ถ และ ป ซึ่งเป็นรูปที่ใช้มาถึง พ.ศ. ๑๙๓๐ จึงสรุปได้ว่า น่าจะเป็น
จารึกที่ทำขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๙๓๕-๑๙๓๐

ข้อสันนิษฐานด้านภาษาและอักษรวิธีนี้เป็นข้อมูลเชิงบริบทซึ่งสามารถ
นำไปใช้วิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลด้านเอกสารอื่นๆ เพื่อทดสอบว่า ในระหว่าง พ.ศ.
๑๙๓๕-๑๙๓๐ มีเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่พอจะอธิบายความเป็นมา
ของจารึกวัดแวงได้อย่างสมเหตุสมผลหรือไม่เพียงใด

๒.๒ เนื้อความในจารึก

บรรทัดที่ ๑-๔ ในด้าน ๑ ข้อความชำรุดอ่านไม่ได้ แต่โดยปกติแล้ว ผู้ทำ
จารึกมักเริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระรัตนตรัยและระบุวันเดือนปีทางจันทรคติที่ได้
ทำจารึกขึ้น ความต่อจากนั้นได้กล่าวถึง

๑ “พ่อผู้เฒ่า” เจ้าเมืองทอง “ผู้นองด้วยไฉศวรยศสมบัติ”^๑ กับผู้เฒ่าแม่เจ้า
คำศรีองค์นางเมือง เจ้าแม่ท้าวสร้อยทอง นารีผองด้วยลูกเจ้าหน้าขุนทั้งผอง ได้
ร่วมกันสร้างพระพิหาร (วัด)

๒ เมื่อถึงเดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ วันพุธ เมื่อได้ฤกษ์ดีในตอนเช้า ได้อาราธนา
เจ้าเถรเทพเมาลีให้ประธานฝ่ายสงฆ์และชาวเจ้าพระสงฆ์ทั้งหลาย ชุมนุมพระศรี
รัตนธาตุ (พระสารีริกธาตุพระพุทธรเจ้า) แล้ว อุบาสกอุบาสิกาผู้มีศรัทธามากก็ได้
อาราธนาพระพุทธรูปพระเป็นเจ้าเข้าสู่อยู่ในพระคูหาแก้ว (หมายถึงซุ้มประดิษฐาน
พระพุทธรูปในพระอุโบสถที่เรียกในปัจจุบันว่า เรือนแก้ว)

๓ เมื่อถึงเดือน ๙ เพ็ง (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) การก่อสร้างพระพิหาร พระพุทธรูป
ทั้งปวงสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ท่านเจ้าเมืองและผู้มีศรัทธาทั้งหลายจึงจัดงานฉลองบุญ

^๑ มีทรัพย์สินสมบัติจากการเป็นเจ้าเมืองมากมาย

๘ จารึกวัดแวง สุราษฎร์ธานี

ธรรมครบทุกประการ แล้วตั้งท่านผ้าขาวให้เป็นผู้เก็บสินทรัพย์จากบรรดาเจ้าศรัทธาทิก (ศรัทธาทิก - ผู้มีศรัทธาถึง) และพี่น้องทั้งหลายมอบให้ไว้กับวัดนี้เพื่อเป็นจังกั่น (อาหารถวาย) พระเป็นเจ้า

๔ ผู้เฒ่าเจ้าเมืองทองใช้ขุนเลาขอนาแห่งพระญาเจ้า ทา (ธ หรือ พ่อเจ้าอยู่หัว) พระราชทานนาร้อยชาวเข้า (๑๒๐ ไร่) กับวัดพระเจ้านี้

๕ นอกจากเจ้าเหนือหัว (ทาพระญาเจ้า) ได้พระราชทานมาแล้ว บรรดาเจ้าท้าว ต่างชาวเจ้า ท้าวเหม ขุนน้อย ลูกสามหญิง [ได้อุทิศกัลปนาสิ่งของ] ด้วยเช่นกัน เฉพาะสิ่งของและทรัพย์สินที่ท่านเจ้าเมืองเพียงผู้เดียวจ่ายไปเพื่อสร้างพิหารและพระพุทธรูป เลี้ยงพระสงฆ์ทั้งหลาย เป็นเงินรวมสองซัง

๖ เจ้าเมืองกล่าวถึงความตั้งใจสองประการ คือ อันหนึ่ง ขอแผ่อุทิศส่วนกุศลผลบุญจากการที่ได้จำศีล ภาวนาและเรียงร้อยดอกไม้ไหว้พระเจ้าจรดิน (พระพุทธรูปลีลา) ที่ได้กระทำมาแก่ทาพระญาเจ้า (เจ้าเหนือหัว) กับฝูงเฒ่าแก่พ่อแม่ญาติกาทั้งผอง และอีกอันหนึ่งมุ่งหมายใจที่สำเร็จปรารถนาปราบต์ (ให้ได้ถึง) แก่สรรพเพชฌ (ญาณหยั่งรู้) เป็นพระพุทธรูปหนึ่งในภายภาคหน้า ให้ได้เกิดทันในสำนักพระศรีอารยโมไตรเป็นเจ้า

๗ เจ้าเมืองผู้สร้างวัดแวงได้กล่าวฝากฝังวัดแก่ผู้ที่จะได้มาเสวยพระราชสมบัติในเมืองนี้ต่อไป เพื่อจักให้ได้บุญแก่ชาวเจ้าทั้งหลาย

๒.๓ สรุป: นัยทางประวัติศาสตร์จากข้อมูลในจารึกวัดแวง

๒.๓.๑ อักษรวิธีและภาษาในจารึกวัดแวงเป็นหลักฐานภายในที่แสดงว่าผู้ทำจารึกหลักนี้มีภูมิหลังและคุ้นเคยกับวัฒนธรรมสุโขทัย-ล้านนาเป็นอย่างดี คำที่พบในจารึกหลายคำ เช่น แม่นางเมือง แม่เจ้าคำศรี ลูกเจ้าหน้าขุน เป็นคำที่ใช้อยู่ในล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คำว่า ทาพระญา ซึ่งพบอยู่ในจารึกพระยาศรียศราชเมืองศรีสัตนาแลย (สุวรรณโลก) ว่า “เสด็จทาพระญา” ซึ่งลงพุทธศักราช ๑๙๖๙ ปีเถาะ ช่วงระยะเวลาดังกล่าวสอดคล้องกับข้อสมมุติฐานของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ที่ว่าลักษณะอักษรวิธีของจารึกวัดแวงอยู่ในช่วงเวลาราว พ.ศ. ๑๙๓๕-๑๙๓๐

๒.๓.๒ เมื่อพิจารณาถึงความเป็นไปได้ว่า จารึกวัดแวงถูกนำมาจากภาคเหนือ

หรือไม่นั้น ดูเหมือนไม่สมเหตุสมผลนักเพราะเนื้อความในจารึกเป็นเพียงเรื่องที่เจ้าเมืองทองสร้างวัด (ถ้าวัดวางอยู่ในภาคเหนือ) และประดิษฐานพระพุทธรูปในพระคูหาแก้ว (เรือนแก้ว) เท่านั้น ดังนั้น จึงมีเพียงข้อสมมุติฐานประการที่สองที่ว่า ผู้เฝ้าเจ้าเมืองทองท่านนี้อยู่ในชนชั้นผู้ดีทางเหนือ (ล้านนาหรือสุโขทัย) ที่ประสบชะตากรรมทำให้ต้องมาตั้งตัวไปอยู่ที่สุราษฎร์ธานีและได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองทอง (หรือต่อมาเรียกว่า ท่าทอง และเปลี่ยนชื่อเป็นกาญจนดิฐ) ปัญหาที่ต้องอธิบาย คือ “ท่านผู้เฝ้า” เจ้าเมืองทองผู้นี้เป็นใคร

๒.๓.๓ เมื่อพิจารณาบริบทประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรอโยธยากับหัวเมืองเหนือแล้ว มีประเด็นที่สามารถนำมาประกอบการศึกษาจารึกวัดวางได้ดังนี้

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวว่า จุลศักราช ๓๔๖ ปีชวดฉอกก (พ.ศ. ๑๙๒๓) สมเด็จพระรามาเมศวรได้เสด็จยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อเสียเมืองเชียงใหม่แล้ว พระเจ้าเชียงใหม่ได้เทครัวหนีไป จับได้แต่นักล้างพระราชโอรส โปรดให้นักล้างถวายสัตย์ปฏิญาณแล้วให้ขึ้นครองราชสมบัติเมืองเชียงใหม่สืบไป หลังจากนั้น “เสด็จลงมาพระนคร และลาวซึ่งด่อนลงมา นั้น ให้ส่งไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนคร เมืองจันทบูร” อย่างไรก็ตาม เป็นที่ทราบกันดีในบรรดานักประวัติศาสตร์ว่า เรื่องราวการขึ้นครองราชย์ครั้งที่สองของสมเด็จพระรามาเมศวรเป็นสิ่งที่ถูกแต่งเติมเข้าไปด้วยความเข้าใจผิด ความจริงแล้ว เอกสารจีนร่วมสมัยไม่ได้กล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวรครั้งที่สองเลย ถ้าหากเชื่อตามประวัติศาสตร์สังเขปของฟาน ฟลีตที่เขียนขึ้นครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารที่แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ยังจะมีปัญหาเรื่องความสับสนที่อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้มาก เพราะในสมัยศรีอโยธยามีพระมหากษัตริย์ที่ใช้พระนามว่า รามาเมศวรอยู่หลายพระองค์ คือ สมเด็จพระรามาเมศวร พระราชโอรสสมเด็จพระรามาธิบดี (ผู้ทอง) พระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาเมศวร บรมไตรโลกนารถ พระองค์ ๑ และสมเด็จพระรามาเมศวร เอกาทศรุทร ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชของสมเด็จพระนเรศวร อีกพระองค์ ๑

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า สมเด็จพระรามาเมศวรพระองค์

๑๐ จารึกวัดแวง สุราษฎร์ธานี

สุดท้ายได้เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่จริงเพื่อจัดการปัญหาความวุ่นวายที่เกิดขึ้นระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่ (ซึ่งยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวรแล้ว) กับบรรดาเจ้าเมืองไทใหญ่และหัวเมืองขึ้นเชียงใหม่ที่กระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ เรื่องนี้เอกสารร่วมสมัยของฮอลันดาได้ยืนยันว่าเกิดขึ้นจริงใน ค.ศ. ๑๖๑๐ หรือ พ.ศ. ๒๑๕๓ แต่ไม่มีรายงานกล่าวถึงการอพยพชาวล้านนาทางใต้เลย ในรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวร บรมไตรโลกนาถมีสงครามยาวนาน (ค.ศ. ๑๕๕๑/พ.ศ. ๑๙๙๔^๒ - ๑๕๗๕/๒๐๑๘^๓) ระหว่างอโยธยากับเชียงใหม่ แต่ไม่มีหลักฐานว่า ฝายอโยธยาได้ยกทัพขึ้นไปตีถึงเชียงใหม่เลย อย่างไรก็ตาม ในเมื่อหลักฐานด้านอักษรวิธีได้กำหนดกรอบอายุของจารึกวัดแวงว่า ไม่ควรหลังไปกว่า พ.ศ. ๑๙๓๐ นัก ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นครจึงได้สันนิษฐานว่า “น่าจะเป็นเรื่องที่ราชสำนักอโยธยาให้ชาวเหนือลงไปปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ นโยบายนี้น่าจะเป็นเรื่องในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กล่าวคือ พระองค์อาจจะทรงมีพระราชโองการให้นางเมืองเชียงขึ้น (สวรรคตโลกตามลิลิตยวนพ่าย) ไปครองหัวเมืองฝ่ายใต้ใน พ.ศ. ๒๑๑๗ ก็เป็นไปได้”

๒.๓.๔ ผู้เสนอบทความวิจัยนี้เห็นว่าควรพิจารณาประเด็นเรื่องที่มาของของชนชั้นผู้ดีชาวเหนือที่ทำจารึกวัดแวงเพิ่มเติมได้อีก ในประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่กับอโยธยา มีข้อมูลที่ชัดเจนว่ามีพระมหากษัตริย์ อโยธยาเพียงสองพระองค์เท่านั้นที่ทรงยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระองค์แรกคือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สอง (เจ้าพระยาสาม) ในปี ๑๕๔๒/๑๙๘๕ อีกพระองค์หนึ่งคือ ใน ๑๕๔๕/๒๐๘๘ ซึ่งตีได้เมืองเชียงใหม่ เมื่อพิจารณาช่วงเวลาแล้ว ย่อมเห็นได้ชัดว่า อักษรวิธีของจารึกวัดแวงไม่อยู่ในบริบทของรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราชเลย ดังนั้น เรื่องราวของจารึกวัดแวงจึงอาจเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สองไปตีเมืองเชียงใหม่

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า สมเด็จพระ

^๒ ปีที่พระยาอภัยไชยบุรีไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าติโลกราช

^๓ ปีที่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ บอกว่า มหาราชมาขอเป็นไมตรี

พระบรมราชาธิราชที่สองทรงยกทัพหลวงไปตีเมืองเชียงใหม่โดยไม่บอกว่าสาเหตุหรือแรงจูงใจคืออะไร เพียงแต่บอกว่าการยกทัพไปตีเชียงใหม่ นั้นไม่สำเร็จและประชวรต้องเสด็จกลับ **ราชวงศ์ปทุม** ซึ่งเป็นเอกสารสำคัญทางเชียงใหม่ ใ้รายละเอียดว่า เมื่อเจ้าลก (พระเจ้าติโลกราช) ได้ยึดอำนาจและถอดเจ้าสามฝั่งแกน พระราชบิดาออกจากราชบัลลังก์เชียงใหม่ในปี ๑๔๔๒/๑๔๔๕ นั้น มีผู้ไม่พอใจพระองค์ หมื่นสามไชยาญ (สามไกรหาญ) ส่งสารไปขอให้พระยาบรมไตรจักร (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สอง) ยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ ก่อนจะเข้าตีเมืองเชียงใหม่ กองทัพพอโยธยาได้มายังอยู่ที่เมืองเชียงทอง (คือ เมืองโบราณซึ่งอยู่ใต้เมืองตากลงไปถึงเล็กน้อย) อย่างไรก็ตาม ฝ่ายพระเจ้าติโลกราชทรงทราบจึงโปรดให้หมื่นดั่งเมืองนครยกทัพลงไปมารับและขับไล่ทัพพอโยธยาไปจากเชียงทองได้ ปีที่ยกไปตีเชียงทองอยู่ในบริบทของจารึกวัดแวง สุราษฎร์ธานี ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือไม่หลังไปกว่า พ.ศ. ๑๙๗๐ มากนัก

จารึกวัดแวงกล่าวถึง “ผู้เฒ่าเจ้าเมืองทอง” และ “นางเมืองแม่เฒ่าเจ้าคำศรี” ทำให้นึกเปรียบเทียบได้ว่า เชียงทอง (ศัพท์ล้านนา) กับ เมืองทอง (ศัพท์ทางใต้) มีความหมายอย่างเดียวกัน คำถามที่สำคัญในที่นี้คือ เมื่อครั้งต้นรัชกาลพระเจ้าติโลกราช เมืองเชียงทองเป็นของเชียงใหม่ และเจ้าเมืองเชียงทองอยู่ในฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการที่เจ้าลกแย่งชิงราชสมบัติจากพระราชบิดา เหตุนี้จึงเอาใจออกห่างจากทางฝ่ายเชียงใหม่ไปสวามิภักดิ์คือโยธยา อย่างไรก็ตาม เมื่อฝ่ายพระเจ้าติโลกราชทรงยกทัพมาไล่กองทัพพอโยธยาจนแตกพ่ายไป ทำให้เจ้าเมืองเชียงทองและครัวอพยพต้องติดตามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สองลงมาทางใต้ด้วย ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สองทรงเห็นคุณงามความดี แม้ในยามตกยากก็ทรงช่วยเหลือส่งไปเป็นเจ้าเมืองทางปากใต้ คำว่า เจ้าเมืองทอง จะหมายถึงเพียงว่าเป็นเจ้าเชียงทองมาก่อน หรือเป็นเพราะได้ถูกส่งมาอยู่ที่ตำบลที่เรียกว่าเมืองทอง เป็นสิ่งที่ไม่มีความสำคัญใดชัด ลางที่อาจเป็นเพราะเคยปกครองเชียงทองมาก่อน เลยเรียกชื่อเมืองที่ปกครองแต่เก่าก่อนมาด้วย เพียงแต่เรียกอย่างไทยทางใต้ว่า เมืองทอง

สำหรับเมืองเชียงทองที่ฝ่ายเชียงใหม่ตีได้ในต้นรัชกาลพระเจ้าติโลกราชนั้น พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเล่าว่า เจ้าฟ้าฟุ้งและ

๑๒ จารึกวัดแวง สุราษฎร์ธานี

เจ้าไกรกำแพงโอรสองค์กลางและองค์เล็กของเสด็จพ่อพรญาแสนสอยดาว เจ้าเมืองกำแพงเพชรไปตีกลับคืนมาได้ในปี ๑๔๔๕/๑๙๔๘ เมืองเชียงทองหรือระแหงเป็นเมืองต่อแดนล้านนาและอยุธยาจึงเป็นชัยภูมิสำคัญแก่ทั้งสองฝ่าย ถ้าหากเรื่องราวเป็นไปตามที่ผู้เสนอบทความวิจัยนี้สันนิษฐาน ก็หมายความว่า ความพลิกผันของเหตุการณ์ทำให้เจ้าเมืองเชียงทองซึ่งอยู่ทางเหนือได้กลายเป็นไปเจ้าเมืองทอง (เรียกกันต่อมาว่า ท่าทอง) ในปากใต้ และได้ทำจารึกวัดแวงขึ้นโดยรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสุโขทัย-ล้านนาไว้

๓. สารวิพากษ์

จารึกวัดแวง (อักขรวิธีเดิมและคำอ่านปัจจุบัน)

ด้าน ๑

๑.-๓. ขำรุดอ่ามไม่ได้

๔. ทาว

๕. (หลายถวาย).....กับเจ้าเมืองทอ

หลายถวาย.....กับเจ้าเมืองทอ

๖. งผูนองดวยไอศวรรลัปดัดิพผูเถาทงอ

งผูนอง^๔ ด้วยไอศุรย^๕ สมบัติพ่อผู้เถา^๖ทั้งอ

๗. งคนางเม(อง)ผูเถาแม่เจาคำสรีเจ้าแม่

งคนางเมือง^๖ ผู้เถาแม่เจ้าคำสรี เจ้าแม่

๘. ทาวสอยทองนารีผองดวยลูกเจ้าหนาขุ

ทาวสร้อยทอง นารีผองด้วยลูกเจ้าหน้า^๗ ขุ

๙. นทงผองตงักทำการพระพิหารห

^๔ บริบูรณ์ด้วย

^๕ การเป็นผู้มีอำนาจ ความเป็นเจ้าเมือง

^๖ ศัพท์ทางล้านนาแปลว่า กษัตริย์ หรือ ซายา

^๗ หน่อ

นทั้งผองตั้งกระทำการพระพิหารห

๑๐. น้ในเมื่อถึงเดินหกแรม ๔ ค่ำวันพุทพ
น้ในเมื่อถึงเดือนหกแรม ๔ ค่ำ วันพุท พอ
๑๑. ไดยามพุทเมื่อเช้า จึงให้อารธนาชาว
ไดยามพุทเมื่อเช้า จึงให้อารธนาชาว
๑๒. เจาพระสงฆ์ทั้งหลายเปนตนวาเจ้าเถรเท
เจ้าพระสงฆ์ทั้งหลายเป็นต้นว่าเจ้าเถรเท
๑๓. พماعيلชู^๘นุ^๘พระสรีรตัตถาตุแลวทงอุบาสก
พماعيلชู^๘นุ^๘พระศรีรัตนธาดุแลว ทังอุบาสก
๑๔. อุบาสิกาอนัสูตรทา มาอะราธนาพระพุทธรูปเปน
อุบาสิกาอันศรัทธา มาอาราธนาพระพุทธรูปเป็น
๑๕. เปนเจ้าเขาสู้อยู่ในพระคูหาแก้วแลว เมื่อถึงเดิ
เป็นเจ้า^๙ เข้าสู่อยู่ในพระคูหาแก้ว^{๑๐} แลว เมื่อถึงเดือ
๑๖. น ๙ เฟงการทงผองสาเรดบริบวรแลวทาน
น ๙ เฟิง^{๑๑} การทงผองสำเร็จบริบูรณ์แลวท่าน
๑๗. ทงทั้งหลายจึงตงฉลองบุญะธำทงมวนแลว
ทงทั้งหลายจึงตั้งฉลองบุญธรรมทั้งมวลแลว
๑๘. กลับตงทานผาขาวเกบเปนจงหน้พระเปน
กลับตั้งท่านผ้าขาว เก็บเป็นจงหน้^{๑๒} พระเป็น

^๘ เอาพระสารีริกธาตุออกมาชุมนุมกันให้คนบูชา

^๙ พระประธาน

^{๑๐} ตามรูปศัพท์ พระคูหาแก้ว แปลว่า พระถ้ำแก้ว ในสมัยหลังทำเป็นรูปสัญลักษณ์เรียกว่า เรือนแก้ว

^{๑๑} เพ็ญ คือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

^{๑๒} เครื่องอาหารถวายแด่พระเป็นเจ้า (พระประธาน)

๑๔ จารึกวัดแวง สุราษฎร์ธานี

๑๙. เจาทังเจาสุทธาทิกกบัพินองทงหลายไว
เจ้าทั้งเจ้าศรัทธาทิก^{๑๓} กับพี่น้องทั้งหลายไว้
๒๐. ยกบัตตะนิทานเจาเมืองไชยชุมเลาขंनाแห่ง
กับวัดนี้ ท่านเจ้าเมืองไชยชุมเลาขंनाแห่ง
๒๑. พระญาเจาทาไหนดารอยชาวเขากบัตตะพระ
พระญาเจ้า^{๑๔} ทา^{๑๕} ให้นาร้อยชาวเข้ากับวัดพระ
๒๒. เจานี้เมื่อทาไหนดาไสเจาทาวตางชาวเจา
เจานี้เมื่อทาไหนดาไสเจ้าท้าวตางชาวเจ้า

ด้าน ๒

๑. ทาวเหมขุนนอยลูกสามหญิง....(ด)
ท้าวเหม ขุนน้อย ลูกสามหญิง....ด
๒. วยโสดฯ แตผ่ส่สิงสินทาน (เจา)
วยโสดฯ แตผสมสิงสินท่านเจ้า
๓. เมืองจายก่ทำพิหารพระ (พท)
เมือง จายก่ทำพิหารพระพุทธ
๔. (ฐ)บलयพระสงฆทงหลายสิ(น)
รูปเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งหลายสิ้น
๕. (เงินสองซ่งโสด ๐ สวนกศลผ(น)
เงินสองซ่งโสด ๐ ส่วนกุศลผน
๖. ลบุญแห่งเจาเมืองจำสินภา(ว)
ลบุญแห่งเจ้าเมืองจำศีล^{๑๖} ภาว

^{๑๓} มาจาก ศุทธ + อธิก แปลว่า ผู้นับยิ่งด้วยความเลื่อมใส

^{๑๔} พระญาเจ้า คือ เจ้าเหนือหัว

^{๑๕} ทา เป็นคำไทยโบราณ ความหมายเดียวกับ ถ หรือ ไข่ เป็นสรรพนามเรียกพ่อเจ้าอยู่หัว

^{๑๖} รักษาศีล

- ๓/. นารยบดอกไม้งไวย^{๑๓} พระเจ้าจรเดน (มาแต่)
 นา^{๑๔} เรียบ^{๑๕} ดอกไม้ไหว้พระเจ้า จรเดน^{๒๐} มาแต่
๔. ไหนยอมใส่ใจแพผนล่บุญไปแก
 ไหนยอมใส่ใจ^{๒๑} แผ่ผลบุญไปแก
๕. ทาพฤษญาเจ้ากบ้ฝูงเถาแกพแม
 ทาพระญาเจ้ากบ้ฝูงเถาแกพแม
๑๐. ญาตติกาทงผองอนันิงญอมจ้าน
 ญาตติกาทงผอง อันหนึ่งยอมจ้าน
๑๑. องใจทิสเรตจบุราตณะน่าปราบแก
 องใจ^{๒๒} ที่สำเร็จปรารธนาปราบตี^{๒๓} แก
๑๒. สนัรเภชเปนพระพุทตนึ่งในกาละ
 สรรเพชญเป็นพระพุทตนึ่งในกาละ
๑๓. จักมาพายหนาโพนให้จงท้นลำ
 จักมาพายหน้าโพนให้จงท้นลำ
๑๔. นกัพระสุริอายะไมตรีเปนเจ้าโสดแ
 นกัพระศรีอารยไมตรี^{๒๔} เป็นเจ้าโสดแ

^{๑๓} งว เป็นหน่วยคำเสียงประสมในภาษาไทยโบราณ เขียนว่า งไวย ต้องอ่านว่า งัวย ในภายหลังกร่อนเหลือเพียง ไหว้

^{๑๔} ภาวนา แปลว่า ตั้งใจมั่น

^{๑๕} เรียง ร้อย (ดอกไม้)

^{๒๐} จรเดน หมายถึง มาไกล พลัดพราก

^{๒๑} ใส่ใจ แปลว่า ตั้งใจ

^{๒๒} จ้านอง แผลงมาจาก จอง แปลว่า ผูก จ้านองใจ คือ ผูกใจ

^{๒๓} ได้มา

^{๒๔} พระศรีอารยเมตไตรที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อจากพระโคตมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

๑๕. ล ○ วัดตะพานเจ้าเมืองสาบนี้เพื่อกัก
ล ○ วัดท่านเจ้าเมืองสร้างนี้เพื่อกัก

๑๖. หได้บุญแก่ชาวเจ้าทั้งหลายอันได้
หได้บุญแก่ชาวเจ้าทั้งหลายอันได้

๑๗. เขามาเสวยพระราชลัทธิในเมืองนี้
เข้ามาเสวยพระราชสมบัติในเมืองนี้

๑๘. ผิชาวเจาตนใดได้มากินเมืองนี้ไซ้ขอ
ผิชาวเจาตนใดได้มากินเมืองนี้ไซ้ขอ

๑๙. ผากวัดแวงทั้งนี้แก่ชาวเจาตน
ผากวัดแวงทั้งนี้แก่ชาวเจาตน

๒๐. นนด้วยโสดแล ฯ
นนด้วยโสดแล ฯ

คำอ่านต่อเนื่อง

ด้าน ๑ (บรรทัดที่ ๔-๒๒)ท้าว.....[ทั้ง]หลายถวายเป็นเจ้าเมืองทอง
ผู้ครองด้วยไอศุรย์สมบัติ พ่อผู้เถาทั้งองค์นางเมืองผู้เถาแม่เจ้าคำศรี เจ้าแม่ท้าว
สร้อยทอง นารีผองด้วยลูกเจ้าหน้าขุนทั้งผอง ตั้งกระทำการพระพิหารหัน ในเมื่อ
ถึงเดือนหกแรม ๔ ค่ำ วันพุธ พอได้ยามพุธเมื่อเช้า จึงให้อาราธนาชาวเจ้า
พระสงฆ์ทั้งหลาย เป็นต้นว่า เจ้าเถรเทพเมาสีขุ่น พระศรีรัตนธาตุแล้ว ทั้งอุบาสก
อุบาสิกาอันศรัทธามาอาราธนาพระพุทธรูปพระเป็นเจ้า เข้าสู่อยู่ในพระคูหาแก้ว
แล้ว เมื่อถึงเดือน ๙ เพ็ง การทั้งผองสำเร็จบริบูรณ์แล้วท่านทั้งหลายจึงตั้งฉลอง
บุญธรรมทั้งมวลแล้ว กลับตั้งท่านผ้าขาว เกือบเป็นจันทน์พระเป็นเจ้าทั้งเจ้าศรัทธา
ทิกกับพี่น้องทั้งหลายไว้กับวัดนี้ ท่านเจ้าเมืองใช้ขุนเลาขอนาแห่งพระญาเจ้า ทาให้
นาร้อยชาวเข้ากับวัดพระเจ้านี้เมื่อทาให้นาไร่เจ้าท้าวต่างชาวเจ้า

ด้าน ๒ (บรรทัดที่ ๑-๒๐) ท้าวเหม ขุนน้อย ลูกสามหญิง....ด้วยโสดฯ แต่ผสมสิ่ง
สินท่านเจ้าเมือง จ่ายกระทำการพิหารพระพุทธรูปเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งหลายสิ้นเงินสองซัง
โสด ○ ส่วนกุศลผลบุญแห่งเจ้าเมืองจำสินภาวนาเรียบดอกไม้ไหว้พระเจ้าจรเคน

มาแต่ไหนยอมใส่ใจแผ่ผลบุญไปแก้ทาพระญาเจ้ากับฝูงเถ่าแก่พ่อแม่ญาติกาทั้ง
ผองอันหนึ่งยอมจำนองใจที่สำเร็จปรารถนาปราบต์แก่สรรพพญเป็นพระพุทธร
หนึ่งในการจะจักมาภายหลังหน้าโพ้นให้จงทันสำนักพระศรีอารยไมตรีเป็นเจ้าโสดแล ๐
วัดท่านเจ้าเมืองสร้างนี้ เพื่อจักให้ได้บุญแก่ชาวเจ้าทั้งหลายอันได้เข้ามาเสวย
พระราชสมบัติในเมืองนี้ ฆิชาวเจ้าตนใดได้มากินเมืองนี้ไร่ ไร่ ขอฟากวัดแวงทั้งนี้แก่
ชาวเจ้าตนนั้นด้วยโสดแล ฯ

เอกสารลำดับที่ ๓๒

ทำเนียบสมณศักดิ์ในจารีกวดพระเชตุพนฯ :

การจัดการคณะสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์^๑

๑. ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความสำคัญของเอกสาร

จารีกวดพระเชตุพนวิมลมังคลารามหรือวัดโพธิ์ นับเป็นแหล่งชุมทรัพย์ทางปัญญาที่สำคัญและยิ่งใหญ่จนได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกความทรงจำแห่งโลกจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิต เพื่อรวบรวมความรู้ด้านต่าง ๆ อาทิ ความรู้พุทธศาสนา วรรณคดี ตำรายาและเวชศาสตร์ ข้อมูลทางสังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น

ความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้จารีกลงบนแผ่นศิลาประดับไว้ตามเสาและผนังอาคารภายในวัดพระเชตุพนฯ เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ.๒๓๓๔ เพื่อให้ผู้ที่สนใจเข้ามาศึกษาหาความรู้โดยไม่มีการกีดกันทางสังคมซึ่งแสดงให้เห็นถึงเสรีภาพทางการศึกษาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๒ จนได้ขึ้นชื่อว่าเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทย

^๑ ผู้เขียนขอขอบคุณรองศาสตราจารย์จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สยาม ภัทรานุประวัติ ที่กรุณาอ่านอักษรขอมในตราประจำตำแหน่งสมณศักดิ์วัดพระเชตุพนฯ และขอขอบคุณอาจารย์ ดร.วินัย พงษ์ศรีเพียร ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของผู้เขียน

^๒ การให้ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ได้อย่างเท่าเทียมกัน ถือเป็นแนวคิดที่ก้าวหน้ามากในสังคมยุคนั้น เพราะสมัยนั้นยังมีการแบ่งชนชั้นทางสังคม สะท้อนได้จากวรรณคดีร่วมสมัยเรื่องพระอภัยมณี ที่กล่าวถึงการแบ่งชนชั้นและกีดกันทางการศึกษาไว้ว่า “ซึ่งคนตรีดีค่าไฉ่ถึงแสน เพราะหวงแทนกำขับไว้ขับขับ ใช้ประสงค์ตรงทรัพย์สิ่งสุพรรณ จะป้องกันมิให้ไพร่ได้วิชา”

นอกจากความรู้ที่ปรากฏในจารึกดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ยังมีจารึกเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนา ภาพลายรดน้ำตราประจำตำแหน่งและพัดยศประจำตำแหน่งสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ ไว้บนบานประตูและหน้าต่างภายในพระอุโบสถ ซึ่งบ่งบอกสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในสมัยนั้น จารึกทำเนียบสมณศักดิ์แสดงแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ก่อนที่จะมีการปรับเปลี่ยนการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต่อมา อาทิ การตั้งคณะกลาง การจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย และการรวมคณะบางคณะเข้าด้วยกัน

จารึกทำเนียบสมณศักดิ์ระบุถึงสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาที่ผู้คนในสังคมให้ความเคารพนับถือกัน โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งสมณศักดิ์เฉพาะที่ขึ้นเพื่อดูแลรักษาพุทธสถานเหล่านั้น นอกจากนี้ สันนิษฐานว่าการทำจารึกทำเนียบสมณศักดิ์ มีนัยทางการเมืองการปกครองของคณะสงฆ์ซึ่งเกี่ยวข้องกับการจัดตั้งธรรมยุติกนิกายที่ได้ตั้งขึ้นภายหลังจากการจารึกทำเนียบสมณศักดิ์ได้ไม่นาน

ข้อมูลที่ได้จากทำเนียบสมณศักดิ์นี้ หากนำมาวิเคราะห์ศึกษาตีความก็นับว่าเป็นข้อมูลที่มีประโยชน์อย่างมากเพราะช่วยให้เข้าใจประวัติศาสตร์และการปกครองคณะสงฆ์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนที่จะมีการปรับเปลี่ยนการปกครองคณะสงฆ์ในเวลาต่อมา ดังนั้นผู้เขียนได้ทำการศึกษาจารึกทำเนียบสมณศักดิ์เพื่อเป็นข้อมูลในการค้นคว้าเชิงลึกสำหรับผู้สนใจด้านพุทธศาสนาในสังคมไทยต่อไป

ทำเนียบตราตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนใช้ต้นฉบับพิมพ์เป็นที่ระลึกงานสมโภชhirัญญ์และฉลองอายุวัฒนมงคล ๘๔ ปี พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ติสฺसानุกโร) เนื่องจากมีความสมบูรณ์ทางด้านเนื้อหาและมีภาพประกอบอย่างชัดเจน

๑.๒ ข้อมูลทั่วไปของเอกสาร

ตราประจำตำแหน่งสมณศักดิ์ เป็นเครื่องบ่งบอกฐานานุศักดิ์ของพระสงฆ์อย่างหนึ่ง ทำเป็นดวงตรากลมภายในมีรูปต่าง ๆ กัน เขียนลายรดน้ำบนบานหน้าต่างพระอุโบสถ (ลายรดน้ำที่บานประตูเป็นรูปพัดยศ) มีลวดลายทั้งหมด ๑๒ แบบ ดังนี้

๑. ตราประจำตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช (ฝ่ายขวา) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ รูปบุษบก ภายในมีอักษรขอมจารึกตัว “อุ(หงายขึ้น) อุ พุทธ” อยู่เหนือพานแว่นฟ้า มีเทวดาถือฉัตรเบญจาอยู่สองข้าง มีลายกนกเปลวประกอบ

๒. ตราประจำตำแหน่งสมเด็จพระวันรัตน์ (วันรัต วณรัตน์ พันรัต พันรัตน์ พนรัตน์) เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ รูปบุษบก ภายในมีอักษรขอมดังนี้ ตัวอุ(หงายขึ้น) ว(คงเป็นอักษรย่อแทนวันรัตน์)และ พุทธ” อยู่เหนือพานแว่นฟ้า มีฉัตรเบญจาอยู่สองข้าง ไม่มีเทวดาถือ มีลายกนกเปลวประกอบ

๓. ตราประจำตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ธวัชวาที รูปบุษบก ภายในมีอักษรขอมตัว “พุทธา” อยู่เหนือพานแว่นฟ้า มีฉัตรเบญจาอยู่สองข้าง ไม่มีเทวดาถือ มีลายกนกเปลวประกอบ

๔. ตราประจำตำแหน่งพระ
พิมลธรรม เจ้าคณะรองคณะเหนือ รูป
วิมานมีจามรอยู่สองข้าง ตรงกลางมี
อักษรขอมตัว “วิ” มีลายกนกเปลว
ประกอบ

๕. ตราประจำตำแหน่งพระ
ธรรมอุดม เจ้าคณะรองคณะใต้ รูป
วิมานมีจามรอยู่สองข้าง ตรงกลางมี
อักษรขอม “ธมฺม” มีลายกนกเปลว
ประกอบ

๖. ตราประจำตำแหน่งพระมหา
สุเมธจารย์ พระราชาคณะผู้ใหญ่ รูป
บุษบกตรงกลางจารึกชื่อตำแหน่ง
อักษรขอม “พฺรมหาสุเมธจาโรย
เจ้าคณะ รามัญญ” มีลายกนกเปลว
ประกอบ

๓. ตราประจำตำแหน่ง
พระราชาคณะผู้ใหญ่ รูปบุษบกตรง
กลางจารึกชื่อตำแหน่งอักษรขอม “พร
พุทธ โสฬสาจารย์ยะ” มีลายกนกเปลว
ประกอบ

๔. ตราประจำตำแหน่ง
พระราชาคณะฝ่ายอรัญวาสีหรือฝ่าย
วิปัสสนาธุระ รูปดอกบัวอยู่บนบัลลังก์
ฐานสิงห์ภายใต้ม่านแหวก ตรงกลาง
ดอกบัวจารึกชื่อตำแหน่งอักษรขอม
“พระธมฺมวิโรจฺจเถระ” มีลายกนกเปลว
ประกอบ

๕. ตราประจำตำแหน่ง
พระราชาคณะฝ่ายคามวาสีหรือคณ
ธุระ รูปดอกบัวอยู่บนบัลลังก์ฐานสิงห์
ด้านบนมีพระกลดกางกั้น สองข้างมี
พัดโบก ตรงกลางจารึกชื่อตำแหน่ง
อักษรขอม “พระสิริวิสุทธิวงษ์” มีลายกนก
เปลวประกอบ

๑๐. ตราประจำตำแหน่ง
พระราชคณะรามัญ รูปดอกบัวอยู่
บนบัลลังก์ฐานสิงห์ ด้านบนมีพระกลด
กางกั้น สองข้างมีพัดโบก ตรงกลาง
จารึกชื่อตำแหน่งอักษรขอม “พฺรสิ
สุธมมุนี” มีลายกนกเปลวระกอบ

๑๑. ตราประจำตำแหน่งพระ
ครูเจ้าคณะหัวเมือง (สังฆปาโมกข์)
และพระครูปลัดชั้นเอกของสมเด็จพระ
พระสังฆราช-เจ้าคณะใหญ่ รูป
บัลลังก์ฐานสิงห์ ตรงกลางมีหมอนรอง
จารึกชื่อตำแหน่งอักษรขอม “พฺรครู
เวียง” มีลายกนกเปลวระกอบ

๑๒. ตราประจำตำแหน่งพระ
ครูสัญญาบัตรและฐานานุกรม เป็นรูป
ดอกบัวอยู่ตรงกลางจารึกชื่อตำแหน่ง
อักษรขอม “พฺรครูโลกุตรวิหาร” มี
ลายดอกพุดตานระกอบ

๒. สารัตถวิพากษ์

เนื้อหาสาระของจารึกทำเนียบสมณศักดิ์นั้น ไม่ได้ระบุนายละเอียด แต่สามารถนำข้อมูลจากจารึกนี้ที่มีเพียงชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์และชื่อสถานที่ที่ปรากฏมาวิเคราะห์ตามระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์เพื่อศึกษาบริบทและเนื้อหาของจารึกนี้ได้ การศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนได้ทำการศึกษาเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การเมืองในคณะสงฆ์ โดยใช้ข้อมูลจารึกทำเนียบสมณศักดิ์เป็นเอกสารหลักและใช้เอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบการศึกษาและอ้างอิงเพิ่มเติม

๒.๑ การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นเครื่องบ่งชี้ระบบการบริหารจัดการและการปกครองคณะสงฆ์ การจัดการปกครองคณะสงฆ์เริ่มมีขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาล เนื่องจากเมื่อมีผู้ศรัทธาบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาจำนวนมาก จึงจำเป็นต้องมีการจัดการปกครองขึ้นเพื่อดูแลคณะสงฆ์ให้เรียบร้อย ต่อมาอารยธรรมอินเดียได้แผ่ไปพร้อมกับพุทธศาสนาและการค้าขาย^๓ อารยธรรมอินเดียได้แผ่เข้ามาประเทศไทยประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐^๔ ประชาชนรับเอาพุทธศาสนาของอินเดียเข้ามาโดยตรง ผู้คนนับถือพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน^๕ (เถรวาท) คติความเชื่อและแนวคิดทางพุทธศาสนาได้รับการสืบทอดเรื่อยมา

สมัยสุโขทัยเป็นช่วงที่พุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลงจากลัทธิหินยานแบบเดิมมาเป็นลัทธิหินยานแบบลังกาวงศ์ ศิลปินหลักที่ ๑ ได้กล่าวถึงการ

^๓ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะอินเดีย เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, ๒๕๑๐), ๒๘.

^๔ อนุสรณ์ คุณประกิจ “การศึกษาคติและรูปแบบประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔), ๑๐.

^๕ Silpa Bhirasri, **A Bare Outline of History and Styles of Art** (Bangkok : Silpakorn University, 1986), 83. and Grisswold, Alexander, B. **What is a Buddha Image** (Bangkok : The Fine Arts Department, 1974), 6.

อาราธนาพระมหาสังฆราชจากเมืองนครศรีธรรมราชมาเผยแผ่พุทธศาสนา ณ กรุงสุโขทัย ความว่า “เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีอรัญญิก พ่อบุญรามคำแหง กระทำไถ่ทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรหลวงกว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุกคน ลูกแต่เมืองนครศรีธรรมราชมา”^๖ ในสมัยพระยาสิทธิไธได้อาราธนาพระมหาสามีสังฆราชจากเมืองนครพนมมาตั้งสำนักเผยแผ่พุทธศาสนา ณ วัดป่ามะม่วง มีจารีกระบู่ถึงการเข้ามาของพุทธศาสนาหลังลังการวงศ์ไว้ว่า “จึงให้ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราช มีศิลาจารและรู้พระปิฎกไตร...นักฟังมหาสามี อันอยู่ในลังกาทวีป”^๗

การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัยนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สันนิษฐานว่ามีสังฆราชหลายองค์ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีเห็นจะมีพระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธีการปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้นหัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไปปกครองอย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมืองหนึ่งน่าจะมีพระสังฆราชองค์หนึ่งเป็นสังฆปริณายกของสังฆบริษัทตลอดเขตเมืองนั้น^๘

ครั้นสมัยอยุธยาตอนต้น ลักษณะการปกครองและการจัดแบ่งคณะสงฆ์ สันนิษฐานว่ามีการจัดตามรูปแบบของสุโขทัย ต่อมา ได้เพิ่มตำแหน่งสมณศักดิ์ และมีการแบ่งคณะเพิ่มขึ้นเพื่อให้สะดวกในการจัดการปกครองดูแล ตำนานโยนกกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับระบบการปกครองคณะสงฆ์ไว้ว่า เมื่อ พ.ศ.๑๙๖๕

^๖ กรมศิลปากร, “จารึกหลักที่ ๑”, **จารึกสมัยสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), ๑๔.

^๗ กรมศิลปากร, “จารึกวัดป่ามะม่วงภาษาไทย หลักที่ ๑ ด้านที่ ๒” **ประชุมจารึกภาคที่ ๔ จารึกสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), ๗/๗.

^๘ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินบุตุโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ.๒๕๑๔), ๑๖๔.

พระเถระชาวเขียงใหม่ ๗ รูป พระเถระชาวอยุธยา ๒ รูปและพระเถระชาวเขมร ๑ รูป เดินทางไปลังกาและได้บวชแปลงเป็นสิงหลนิกายในสีมาน้ำ(อุทกสีมา) ณ แม่น้ำกัลยาณี สำนักพระวันรัตนมหาเถระ เมื่อบวชใหม่แล้วก็ปฏิบัติธรรมอยู่ที่ ลังกานานหลายปีจึงเดินทางกลับ ขากลับได้นิมนต์พระเถระชาวลังกามาด้วย ๒ รูป เมื่อถึงอยุธยาก็แยกย้ายกันไปเผยแผ่พระศาสนาและตั้งนิกายใหม่ขึ้น เรียกว่า "คณะป่าแก้ว"^๙ (วันรัตน = ป่าแก้ว) คณะป่าแก้วนี้คงได้รับความนิยมจากผู้คนเป็น อย่างมากโดยมักปรากฏชื่อคณะต่อท้ายชื่อวัดต่าง ๆ ซึ่งในปัจจุบันนี้ยังปรากฏชื่อ คณะอยู่ที่นครศรีธรรมราชและพัทลุง เช่น วัดเขียนคณะป่าแก้ว วัดจะทิ้งพระ คณะป่าแก้ว^{๑๐} เป็นต้น

การปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยา ช่วงแรกแบ่งเป็นฝ่ายคามวาสีและฝ่าย อรัญวาสี ครั้นเมื่อพระสงฆ์คณะป่าแก้วมีมากขึ้นในอยุธยา จึงมีการแยกคณะ สงฆ์เป็น ๓ คณะ^{๑๑} ได้แก่คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะอรัญญวาสี คณะคามวาสี ฝ่ายขวา^{๑๒} โดยมีพระสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีเป็น สังฆราชฝ่ายซ้าย สมเด็จพระวันรัต เจ้าคณะฝ่ายอรัญญวาสีเป็นสังฆราชฝ่ายขวา พระรูปใดมีพรรษาอายุมากกว่าก็ได้เป็นพระสังฆราช^{๑๓} ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตอนปลาย พระอริยมุนีได้ไปสืบพระศาสนาที่ลังกา มีความชอบมากเมื่อกลับมา ได้เลื่อนสมณศักดิ์สูงขึ้นตามลำดับจนเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระเจ้าเอกทัศมี พระราชดำริให้คงราชทินนามนี้ไว้และทรงตั้งราชทินนามสมเด็จพระสังฆราชเป็น

^๙ คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๓๐.

^{๑๐} พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๘), ๓๑๙.

^{๑๑} รายละเอียดการปกครอง ชื่อวัดและตำแหน่งสมณศักดิ์ ดูเพิ่มเติมใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : อุษาคเนย์, ๒๕๕๑)

^{๑๒} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, ๓/๑.

^{๑๓} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฌาปนกิจศพนางเล็ก พิณสายแก้ว ณ วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ.๒๕๑๔), ๑๙.

สมเด็จพระอริยวงศาส์มหาราชาธิบดี^{๑๔} ในสมัยกรุงธนบุรีเปลี่ยนเป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณ ซึ่งใช้ต่อมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เปลี่ยนราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ และใช้สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน)

สมัยรัตนโกสินทร์ แบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ได้แบบอย่างมาจากอยุธยาและได้มีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เข้ากับสภาพสังคม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ เมื่อปราบดาภิเษกและสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๓๒๕ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตำแหน่งพระราชาคณะตามโบราณราชประเพณี อาทิ ถอดพระวันรัต (ทองอยู่) และพระรัตนมุนี (แก้ว) ซึ่งปฏิบัติไม่เหมาะสมในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางหว้าใหญ่ ซึ่งถูกถอดสมณศักดิ์ในสมัยธนบุรี สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช^{๑๕} นับเป็นพระสังฆราชองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ รัชกาลที่ ๑ โปรดฯ ให้ออกกฎพระสงฆ์เพิ่มขึ้นจากวินัยสงฆ์โดยกฎพระสงฆ์ที่ออกมามีทั้งสิ้น ๑๐ ฉบับ ฉบับแรกออกเมื่อ พ.ศ.๒๓๒๕ และฉบับสุดท้ายออกเมื่อ พ.ศ.๒๓๔๔ นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่มีการออกกฎเพื่อควบคุมดูแลคณะสงฆ์ การออกกฎพระสงฆ์ไม่ได้มีความหมายเพียงแค่เป็นการชำระความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์และฟื้นฟูพระศาสนาเท่านั้นแต่หมายถึงการฟื้นฟูประเทศโดยตรง^{๑๖}

การปกครองคณะสงฆ์นั้นรักษารูปแบบสมัยอยุธยาแต่มีการเปลี่ยนแปลงชื่อเรียกคณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเปลี่ยนเป็นคณะเหนือ และคณะคามวาสี

^{๑๔} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานคณะสงฆ์** ๒๑.

^{๑๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑** (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๒๓/.

^{๑๖} ชาญณรงค์ บุญหนุน, “กฎพระสงฆ์ในกฎหมายตราสามดวง” **พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย** (กรุงเทพฯ : สามลดา, ๒๕๔๙), ๒๘.

ฝ่ายขวาเปลี่ยนเป็นคณะใต้ ส่วนคณะอรัญญวาสียังคงเรียกชื่อตามเดิม^{๑๓} สมณ-
ศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จัดเรียงตามลำดับ^{๑๔} ได้ดังนี้

สมเด็จพระมหาสังฆปริณายก	ที่ สมเด็จพระสังฆราช
เจ้าคณะใหญ่คณะใต้	ที่ สมเด็จพระพนรัตน์
เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ	ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
เจ้าคณะอรัญญวาสี	ที่ สมเด็จพระพุฒาจารย์
เจ้าคณะรองคณะใต้	ที่ พระธรรมอุดม
เจ้าคณะรองคณะเหนือ	ที่ พระพิมลธรรม

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีพระภิกษุ
สามเณรมากกว่ารัชกาลอื่นๆ^{๑๕} จึงจำเป็นต้องมีการจัดระเบียบการปกครองให้
เป็นระบบ เข้มงวดและรัดกุม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูป
คณะสงฆ์ขึ้นโดยโปรดฯ ให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ใน
กรุงเทพมหานครเข้าเป็นคณะหนึ่งต่างหากและจัดตั้ง “คณะกลาง” ขึ้นโดยให้กรม
หมื่นปรมาณูชิตชินโนรส วัดพระเชตุพนฯ เป็นผู้ปกครองดูแลความสงบเรียบร้อย
รูปแบบคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงแยกออกเป็น ๔ คณะ คือ

๑. คณะเหนือ ควบคุมดูแลปกครองคณะสงฆ์ในภาคเหนือและภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ
๒. คณะใต้ ควบคุมดูแลปกครองคณะสงฆ์ในภาคใต้ทั้งหมด
๓. คณะอรัญญวาสี ควบคุมดูแลปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสี

^{๑๓} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย,

๓/๔.

^{๑๔} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุง
รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๓-๒๔.

^{๑๕} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, ๔๖.

๔. คณะกลาง ควบคุมดูแลปกครองคณะสงฆ์ในเขตพื้นที่
กรุงเทพมหานคร^{๒๐}

ต่อมาเมื่อมีการตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น แต่เดิมธรรมยุติกนิกายอยู่ภายใต้การปกครองของคณะกลางตลอดรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ธรรมยุติกนิกายได้แพร่หลาย จำนวนวัดและพระสงฆ์เพิ่มมากขึ้น มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์ขึ้น มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ซึ่งเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการบริหารคณะสงฆ์ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวงการพระศาสนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

๒.๒ การเมืองภายในคณะสงฆ์

ทำเนียบสมณศักดิ์บนบานหน้าต่างรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ จารึกไว้เมื่อคราวบูรณะพระอุโบสถในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ.๒๓๓๗/๓๗ นอกจากจะสร้างความสวยงามและเป็นการจารึกทำเนียบสมณศักดิ์เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาแล้ว ยังอาจจะเกี่ยวข้องกับการเมืองทางฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักรในช่วงเวลานั้นด้วย เนื่องจากช่วงระยะเวลาดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เตรียมการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น ทำให้การปกครองคณะสงฆ์เกิดความวุ่นวาย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงสนพระทัยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพระศาสนาและทรงดูแลจัดการกับคณะสงฆ์ จัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ รวมถึงการทำจารึกทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ประการแรกเพื่อจะเป็นการจัดการทำนุบำรุงและดูแลพระศาสนาให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย ประการที่สองอาจจะต้องการบอกให้ชาวญาณุภิกขุทราบโดยนัยว่าได้มีการปฏิรูปการและวางรากฐานการปกครองคณะสงฆ์

^{๒๐}

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, ๓/๕.

เป็นที่เรียบร้อยแล้ว การตั้งธรรมเนียมปฏิบัติกันขึ้นนั้นจะก่อให้เกิดความวุ่นวายภายในคณะสงฆ์ทั้งด้านการปกครองและทำให้เกิดการแตกแยกของคณะสงฆ์ขึ้นได้

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงออกผนวชตามธรรมเนียมราชนิยม เมื่อวันพุธขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ.๒๓๖๗)^{๒๑} ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระสงฆ์ร่วมสังฆกรรมทั้งสิ้น ๕๐ รูป มีพระราชวงศ์ชั้นสูงออกผนวชตามเป็นพระภิกษุ ๑ รูป และสามเณรอีก ๖ รูป มีฉายาว่า วชิรญาณภิกษุ เสด็จประทับ ณ ตำหนักวัดมหาธาตุ ทำอุปัชฌายวัตร ๓ วัน หลังจากนั้นเสด็จจำพรรษาและศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย^{๒๒} ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเคยเสด็จไปประทับเมื่อครั้งทรงออกผนวช

ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ออกผนวชได้ไม่นาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ประชวร พระอาการเพียบหนักไม่สามารถที่จะตรัสสั่งราชการใด ๆ ได้ จึงไม่ได้มอบหมายให้พระราชวงศ์พระองค์ใดครองราชสมบัติต่อจากพระองค์ พระอาการประชวรรุนแรงอยู่ ๗ วันก็เสด็จสวรรคต ณ วันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗)^{๒๓} การเสด็จสวรรคตโดยไม่ได้รับสั่งเรื่องการหาผู้ที่จะมาสืบทอดราชสมบัติต่อจากพระองค์นั้นทำให้ราชสำนักเผชิญกับปัญหาสำคัญ คือ พระราชวงศ์พระองค์ใดจะเป็นผู้สืบทอดราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามกฎหมายเถียรบาลได้ระบุว่าผู้ที่จะได้ขึ้นสืบทอดราชสมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ พระมหาอุปราชซึ่งเป็นตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาขึ้น มีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์และมีฐานะเป็นองค์รัชทายาทผู้มีสิทธิ์ที่จะขึ้นครองราชสมบัติพระองค์ต่อไป

^{๒๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, , ๒๐๒.

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔),

๖๘.

^{๒๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, ๒๐๕.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอนุชาขึ้นเป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ต่อมากรมพระราชวังบวรทิวศดต เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ.๒๓๖๐ ขณะพระชนมายุ ๔๔ พรรษา ณ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ หลังจากกรมพระราชวังบวรทิวศดตครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ไม่ได้โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระราชวงศ์พระองค์ใดขึ้นมารั้งตำแหน่งนี้อีก ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต จึงเกิดปัญหาเรื่องผู้สืบราชสมบัติขึ้น หลักในการสืบราชสมบัติข้อต่อไป คือ ถ้าไม่มีกรมพระราชวังบวรฯ ราชสมบัติจะตกแก่พระราชโอรสซึ่งเป็นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่เป็นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ในขณะนั้น คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ประสูติแต่พระอัครมเหสี สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ซึ่งเป็นพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตรราชกุมาร พระปิ่นางพระองค์รองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ จึงทรงเป็นเจ้าฟ้ามาตั้งแต่ประสูติ แต่ในวันที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ผู้อยู่ในข่ายสมควรที่สุดหากยึดกฎว่าด้วยอายุโสแห่งลำดับพระราชวงศ์ก็ต้องเป็นพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎ แต่ถ้าใช้หลักอายุโสแห่งลำดับอายุและอำนาจบารมีในขณะนั้น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าจอมมารดาเรียบ เจริญพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชโอรสพระองค์ใดในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือ พระชนมายุมากกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎ ถึง ๑๓ ปี เจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะนั้นพระชนมายุ ๒๐ พรรษา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระชนมายุ ๓๓ พรรษา และในวันที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงออกผนวชได้ ๑๕ วัน ขณะที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้บัญชาการตำรวจวัง เป็นผู้กำกับกรมพระคลัง เป็นผู้กำกับกรมท่า และเป็นผู้ดูแลการค้าการพาณิชย์ของประเทศ เอกสารของเฮนรี เบอร์นีย์ กล่าวว่า

ทรงเป็นผู้มีจริยวัตรตรงดงาม เฉลียวฉลาดและทรงปรีชาสามารถ
มาก...ทรงเอาใจใส่ในพระราชกิจและราชการต่างๆ มากกว่า
พระเจ้าอยู่หัวองค์ที่แล้ว การที่ทรงสนพระทัยในกิจการของ
ราชอาณาจักรทำให้ทรงเป็นที่ชื่นชมของผู้คนโดยทั่วไป...พระ
บรมวงศานุวงศ์ต่างๆ ล้วนเห็นว่าทรงมีคุณสมบัติเหมาะสมยิ่ง
กว่าเจ้าฟ้า ซึ่งเป็นพระราชโอรส ประสูติแต่พระมเหสีของพระ
เจ้าอยู่หัวองค์ที่แล้ว ทรงมีความสามารถและพระพิจารณาณ
สูงกว่าเจ้าฟ้าด้วยประการทั้งปวง และแม้แต่องค์เจ้าฟ้ากับพระ
ราชมารดาเองก็ทรงยอมเห็นชอบตกลงในเรื่องนี้โดยดี^{๒๔}

บรรดาขุนนางจึงกราบบังคมทูลเชิญพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎา-
บดินทร์ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

การที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงออกผนวชนั้น หาก
พิจารณาทางการเมืองแล้วจะเห็นว่าเป็นหนทางหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรง
พยายามเลี่ยงปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นเนื่องมาจากสาเหตุการสืบราชสมบัติ ทรง
พระดำริเห็นว่าฐานะของพระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับการเมือง^{๒๕} ซึ่งนับว่าเป็น
เรื่องที่จะก่อให้เกิดอันตรายเป็นอย่างมากและการออกบวชนับว่าเป็นทางออกที่ดี
ที่สุดซึ่งนิยมกระทำกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังมีตัวอย่างการบวชเพื่อหนีราชภัย
ในสมัยอยุธยาเมื่อมีการปลัดแผ่นดินหรือมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองปรากฏ
ขึ้นบ่อยครั้ง อาทิ

ศักราช ๔๔๙ ปีกุนนพศก, สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้า
เสด็จสวรรคต ณ มัชฌิมวิถีประเทศ มุขมนตรีเชิญพระบรมศพ
เข้าพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้า อยู่ใน
ราชสมบัติมหิศววรรษ ๑๔ พรรษา มีพระราชโอรส ๒ พระองค์
แลพระราชโอรสผู้พี่ทรงพระนาม พระยอดฟ้า พระชนม์ได้ ๑๑

^{๒๔} เอกสารเฮนรี เบอร์นีเย เล่ม ๑, สวัสดิ์ สุวรรณสถิตย์ แปล (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร
, ๒๕๕๑), ๖๐.

^{๒๕} สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ, ความทรงจำ, ๖๙.

พรรษา พระราชโอรสผู้น้องทรงพระนามว่า พระศรีศิลป์ พระ-
ชนม์ได้ ๕ พรรษา ครั้นถวายพระเพลิงพระไชยราชาเสร็จแล้ว
ฝ่ายพระเชิยรราชา ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระไชยราชานั้น
จึงดำริห์ว่า ครั้นกูจะอยู่ในฆราวาสบัดนี้ เห็นไภยจะบังเกิดมีเป็น
มั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้ เห็นแต่พระพุทธานุภาพ แล
ผ้ากาสาวพัตร์ อันเป็นธงชัยแห่งพระอรหรรต จะเป็นที่พำนัก
พ้นไภยอุปัทวันตราย ครั้นดำริห์แล้ว ก็ออกไปอุปสมบทเป็น
ภิกษุภิกขุอยู่ ณ วัดราชประดิษฐฐาน^{๒๖}

ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จออกผนวช
พระองค์ทรงศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรมตามฝ่ายคันถธุระ และต้องอยู่ภายใต้
การควบคุมดูแลของสังฆการีซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบดูแลความเรียบร้อยของคณะ
สงฆ์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความเด็ดขาดในการดูแล
ควบคุมความเรียบร้อยและอำนาจการตัดสินใจโทษของสังฆการีซึ่งพระองค์เคย
ดำรงตำแหน่งและเคยพิจารณาคดีตัดสินโทษจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ เรื่องพระราชาคณะต้อง
อธิกรณ์ซึ่งขณะนั้นกรมหมื่นรักษารณเรศเป็นผู้กำกับกรมสังฆการี พระองค์ได้ทรง
พิจารณาความเรื่องพระราชาคณะ ๓ รูป ต้องอธิกรณ์ คือ พระพุทธโฆษาจารย์
(บุญศรี) วัดมหาธาตุ พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลาง และพระมงคลเทพ
มุนี (จิ่น) วัดหน้าพระเมรุ กรุงเก่า ขอดำรงเมณฑปอาราธนาเข้ามาชานานจนถึงมีบุตร
หลายคน ทรงพิจารณาได้ความสัตย์จริงดังข้อกล่าวหาจึงรับสั่งให้สึกแล้วจำคุก

ในเดือน ๑๒ ปีชวด อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๕๙) นั้น มีใบบอกฟ้องว่า
พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุ รูป ๑ พระญาณ
สมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลาง รูป ๑ พระมงคลเทพมุนี (จิ่น) วัด
หน้าพระเมรุกรุงเก่ารูป ๑ ทั้ง ๓ รูปนี้ ประพฤติผิดพระวินัย
บัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมณฑปอาราธนาเข้ามาชานานจนถึงมีบุตร

๒๖

พระราชพงษาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ.๑๒๐ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๐), ๕๘.

หลายคน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษัรณเรศ กับ
พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพิจารณาได้
ความเป็นสัตย์สมดังฟ้อง จึงมีรับสั่งเอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ ณ
คุก^{๒๓/}

เหตุการณ์ครั้งนั้น ได้ทำให้เจ้านายอีกพระองค์หนึ่ง คือ กรมหมื่น
ศรีสุเรนทร์ต้องโทษจำคุกจนสิ้นพระชนม์ เนื่องจากเป็นผู้ทึงบัตรสนเท่ห์โจมตีการ
กระทำของเจ้ากรมสังฆการีว่า ได้ลี้กผู้ทรงศีลทำบาปหนักถึงตกรอกเวจี เมื่อมี
การสืบสวนสำนวนบัตรสนเท่ห์พบว่า มีผู้จำสำนวนกวีในบัตรสนเท่ห์ได้ว่าเป็นของ
กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ อีกทั้งกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ยังทรงเป็นศิษย์ของพระพุท
โฆษาจารย์ (บุญศรี) อีกด้วย เหตุการณ์ครั้งนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาคือ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เห็นว่าพระพุทธศาสนามีความมัวหมอง
พระราชอาณัติต้องปาราชิกกันหลายคราว เพื่อป้องกันมิให้เกิดเหตุการณ์เช่นนี้อีก
จึงอาราธนาให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ และสมเด็จพระพนรัตน์
(อาจ) วัดสระเกศ แต่งโอวาทานุสาสนี แสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณะ
แจกจ่ายไปทั่วสังฆมณฑล

ที่เกิดเหตุปรากฏว่าพระราชอาณัติเป็นปาราชิกหลายรูปคราว
นั้น เห็นจะทรงพระวิตกถึงการฝายพระพุทธจักรมาก ปรากฏว่า
ได้ทรงเฝ้าฯ สมเด็จพระสังฆราช (มี) แลสมเด็จพระพนรัตน์
(อาจ) วัดสระเกศ ให้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนี แสดงข้อวัตร
ปฏิบัติอันสมควรแก่สมณะมณฑล คัดแจกทั่วไปตามพระอาราม
เป็นทำนองสั่งขานต์แลการชำระความปาราชิกก็สืบสวน
กวาดขันขึ้นแต่ครั้งนั้นมา จนสิ้นรัชกาลที่ ๒ แลต่อมาในรัชกาลที่
๓ ด้วย

^{๒๓/} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ ๒, (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๕), ๒๔๔.

ต่อมาสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) วัดสระเกศ ผู้แต่งโอวาทานุสาสนี ได้ย้ายมาอยู่วัดมหาธาตุเพื่อรอรับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ต้องอธิกรณ์ถูกถอดจากสมณศักดิ์แล้วเนรเทศออกจากพระอารามหลวงไปอยู่วัดแหลม

ช่วงเวลานั้นมีเหตุการณ์ที่ทำให้พระศาสนาหม่อมองเกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้ง ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้วชิรญาณภิกขุ มีความเห็นว่า “พระสงฆ์ไทยประพฤติก็นเป็นแบบแผนผิดพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก ยิ่งทรงพิจารณาไปก็ยิ่งเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนมาช้านาน”^{๒๔} และช่วงเวลาเดียวกันนั้น วชิรญาณภิกขุ ได้ทราบกิตติศัพท์ว่ามีพระเถระชาวมอญชื่อ ชาย พุทธวงศ์ พระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี วัดบวรเมศล มีความรู้ความชำนาญในพระวินัยปิฎกและประเพณีวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงเสด็จไปทำวิสาสะสนทนากับพระสุเมธมุนี

พระสุเมธมุนีทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระคณะรามัญให้ทรงทราบ วชิรญาณภิกขุทรงพิจารณาเห็นว่าวัตรปฏิบัติและคำสอนของพระสุเมธมุนีไม่ห่างไกลจากพระพุทธบัญญัติเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยามก็ทรงยินดี เลื่อมใสใคร่ประพฤติปฏิบัติตามแบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพฤติให้ผิดระเบียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็จะเป็นการละเมิด คนทั้งหลายอาจจะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ มีผู้ตามพนวชและย้ายมาอยู่ที่วัดนี้จำนวนหนึ่ง วชิรญาณภิกขุจึงมีแนวคิดที่จะตั้งนิกายคณะสงฆ์ขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นการปฏิรูปวงการสงฆ์ เรียกนิกายที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ว่า ธรรมยุติกนิกาย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกว่าการตั้งนิกายพระสงฆ์ใหม่นั้นจะเป็นการทำให้เกิดสังฆเภท คือ การทำให้พระสงฆ์แตกแยกซึ่งเป็น

^{๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, ความทรงจำ, ๓/๕.

อนันตริยกรรมอย่างหนึ่ง^{๒๙} ขึ้น พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนระบบการปกครอง
คณะสงฆ์ให้เป็นการแบ่งการปกครองตามพื้นที่เพื่อสะดวกในการดูแลจัดการ
โปรดเกล้าฯ ให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ เข้าด้วยกันเป็น
คณะเรียกว่าคณะกลาง มีกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นผู้ดูแล^{๓๐}
นอกจากนี้ยังมีคณะรามัญซึ่งเป็นคณะสงฆ์ที่มีมาเดิม^{๓๑}ให้ปกครองพระสงฆ์มอญ
ที่อยู่ในประเทศไทย (ต่อมาคณะรามัญถูกยุบรวมไปเข้ากับคณะธรรมยุติกนิกาย)

แม้ว่าใน พ.ศ.๒๓๓๗ จะมีการตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น แต่ธรรมยุติกนิกาย
ไม่ใช่ นิกายที่เป็นทางการ ไม่ได้รับความนิยมในสังคม ซึ่งเห็นได้จากจำนวนวัด
ธรรมยุติกนิกายใน พ.ศ.๒๓๙๔ มีเพียง ๕ วัดเท่านั้น^{๓๒} อาจเป็นเพราะพุทธศาสนา
แบบธรรมยุติกนิกายนั้นไม่เข้ากับศรัทธาของประชาชนที่มีความเชื่อเรื่องโชคลาง
การนับถือผี ตลอดจนเทพยดาอารักษ์ซึ่งถูกปลูกฝังมาอย่างช้านาน ส่วนหนึ่งนั้น
อาจจะมาจากนโยบาย และการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ทรงพยายามทำให้พระสงฆ์หานิกายมีความมั่นคงและสร้างความ
น่าเชื่อถือศรัทธาจากผู้คน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ ได้มีการออกพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑

^{๒๙} อนันตริยกรรม หมายถึง กรรมหนักที่สุด (ครุกรรม) ฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรง
ต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากขึ้นหรือคั่นได้ มี ๕ อย่าง คือ มาตุฆาต (ฆ่ามารดา),
ปิตุฆาต (ฆ่าบิดา), อรหันตฆาต – (ฆ่าพระอรหันต์), โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึง
พระโลหิตห้อ) และ สังฆเภท (ยังสงฆ์ให้แตกกัน ทำลายสงฆ์) อนันตริยกรรม ๔ ประการ
แรก คือ มาตุฆาต ปิตุฆาต อรหันตฆาต และโลหิตุปบาท จัดเป็นสาธารณอนันตริยกรรม
คือ เป็นอนันตริยกรรมที่ทั่วไปแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลาย หมายความว่า บรรพชิตก็
ทำได้ คฤหัสถ์ก็ทำได้ ส่วนสังฆเภท เป็นสาธารณอนันตริยกรรม คือ เป็นอนันตริยกรรมที่
ไม่ทั่วไป หมายความว่า ภิกษุคือบรรพชิตเท่านั้น จึงจักกระทำให้สงฆ์แตกกัน อนันตริยกรรม นี้ได้
ดู พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพฯ : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๐), ๑๓/๙.

^{๓๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุง
รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, ๓๐๒.

^{๓๑} พระพจนวิลาส (อ่อน), **ทำเนียบสมณศักดิ์** (พระนคร : บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ.๑๒๑), ๓.

^{๓๒} วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต (แปล), **แผ่นดินพระนั่งเกล้า** (จัดพิมพ์เนื่องใน
พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานวันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว), ๕๓.

จึงนับว่ามีการยอมรับธรรมเนียมยุติกนิกายเป็นนิกายหนึ่งในพุทธศาสนาของประเทศ
ไทยอย่างเป็นทางการ

สรุป

การศึกษาครั้งนี้ได้นำข้อมูลจากจารึกวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งมีเพียงชื่อ
ตำแหน่งสมณศักดิ์มาเป็นข้อมูลหลักในการศึกษาค้นคว้าและใช้วิธีการทาง
ประวัติศาสตร์และเอกสารอื่น ๆ ประกอบการศึกษา การศึกษาจารึกสมณศักดิ์
ผู้เขียนแสดงให้เห็นรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยกระทั่งถึงสมัย
รัตนโกสินทร์ ซึ่งการปกครองของคณะสงฆ์ในแต่ละยุคสมัยจะมีรูปแบบที่
แตกต่างกันออกไป ในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นช่วงที่อาณาจักรเข้ามามีบทบาทต่อ
พุทธจักรจนสามารถที่จะควบคุมพุทธจักรให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของ
การเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาในสังคมไทยเนื่องจากการตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น
โดยวัตถุประสงค์เพื่อปฏิรูปและฟื้นฟูด้านวัตรปฏิบัติของสงฆ์ ให้มีความถูกต้อง
และเข้มงวดตามพุทธบัญญัติ ศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นการ
ฟื้นฟูพุทธศาสนาให้สมบูรณ์ทั้งพระวินัยและพระธรรม เพื่อช่วยเผยแผ่พุทธ
ศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจัด
ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ให้เกิดความเรียบร้อยขึ้นในพุทธจักรซึ่งถ้าเกิด
ความวุ่นวายอาจมีผลกระทบมาถึงอาณาจักรด้วย

ผู้เขียนหวังใจว่าการศึกษาครั้งนี้จะเป็นเครื่องกระตุ้นให้ผู้คนในสังคมเกิด
สำนึกร่วมรับผิดชอบและดูแลความเรียบร้อยของพระสงฆ์ไทยเพื่อจรรโลง
พระศาสนาให้บริสุทธิ์ตราบเท่าที่จะดำรงศาสนาไว้ได้

๓. สารวิพากษ์

หน้าต่างด้านหน้า (คณะเหนือ)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พุทธ ^{๓๓}	๑) พระครูสดำมหันตปิฎก ^{๓๕}
๒) พระครูประหลัด ^{๓๔} วัดมหาธาตุ	๒) พระครูเฉวียง ^{๓๖}
๓) พระครูวินัยธร คณะพระสังฆราช	๓) พระครูเมธังกร ^{๓๗} คู่สวดคณะพระสังฆราช
๔) พระครูวินัยธม คณะพระสังฆราช	๔) พระครูวรวงษา คู่สวดคณะพระสังฆราช
	๕) พระครูธัมมราช

^{๓๓} คำว่า “พุทธ” ใช้แทนชื่อสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก และทรงบัญชาการคณะสงฆ์หัวเมืองคณะเหนือ สถิต ณ วัดมหาธาตุ มีฐานานุกรม ๑๔ ตำแหน่ง (เชิงอรรถเดิม) ในสมัยอยุธยาสันนิษฐานว่าหมายถึง สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุเป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

^{๓๔} พระครูปลัดกลาง ฐานานุกรมสมเด็จพระสังฆราช (เชิงอรรถเดิม)

^{๓๕} พระครูปลัดขวา (คำว่า “สดำ” มาจากภาษาเขมรแปลว่า ขวา) (เชิงอรรถเดิม) ฐานานุกรมของสมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุเป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย เป็นตำแหน่งเถระชั้นผู้ใหญ่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีชื่อสมณศักดิ์เต็มว่า “พระครูสดำมหันตปิฎกติกโลกาจารย์ญาณมุนี” ซึ่งปรากฏหลักฐานอยู่ใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม นอกจากนี้ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ยังมีชื่อพระครูเสดำปรากฏอยู่ในคณะตัวแทนของฝ่ายพระสงฆ์ในการทำข้อตกลงสัญญาพระราชไมตรีและปักศิลาจารึกเอาไว้เป็นหลักกำหนดเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชาซึ่งบ่งบอกได้ว่าเป็นตำแหน่งสำคัญที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

^{๓๖} พระครูปลัดซ้าย (คำว่า “เฉวียง” แปลว่า ซ้าย) (เชิงอรรถเดิม) ฐานานุกรมของสมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุเป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย เป็นตำแหน่งเถระชั้นผู้ใหญ่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีชื่อสมณศักดิ์เต็มว่า “พระครูเฉวียงปลัดซ้าย” ปรากฏหลักฐานในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

^{๓๗} สมัยรัชกาลที่ ๑ โปรดให้พระครูเมธังกร เป็น พระศรีสมโพธิ ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๓๑.

๔๐ ทำเนียบสมณศักดิ์สงฆ์

๕) พระครูมหาสมุห คณะพระสังฆราช	คู่สวดคณะพระสังฆราช
๖) พระครูใบฎีกา คณะพระสังฆราช	๖) พระครูธัมมรุจิ คู่สวดคณะพระสังฆราช

หน้าต่างด้านเหนือ (๑)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) วิ ^{๓๘}	๑) พระครูปลัด คณะพระพิมล
๒) พระครูวินัยธร ^{๓๙} คณะพระพิมล	๒) พระครูสรวิชัย คู่สวดคณะพระพิมล
๓) พระครูวินัยธม คณะพระพิมล	๓) พระครูไกรสรวิลาษ คู่สวดคณะพระพิมล
๔) พระครูธัมมบาล คณะพระพิมล	๔) พระครูพรหมวิหาร วิปัสสนา คณะพระพิมล
๕) พระครูสมุห คณะพระพิมล	๕) พระครูญาณวิสุทธิ วิปัสสนา คณะพระพิมล
๖) พระครูใบฎีกา คณะพระพิมล	๖) พระครูสังฆวิจารณ์ วิปัสสนา คณะพระพิมล

^{๓๘} อักษรย่อ “วิ” แทนชื่อพระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคณะเหนือ เป็นตำแหน่งที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา อยู่วัดรามาวาส เป็นเจ้าคณะรอง ในรัชกาลปัจจุบัน โปรดสถาปนาตำแหน่งพระธรรมปัญญาบดีขึ้นมาเพื่อแทนที่พระพิมลธรรม ตำแหน่งฐานานุกรมตามเดิม (เชิงอรรถเดิม) พระสงฆ์ที่ได้รับการสถาปนาตำแหน่งพระพิมลธรรมองค์สุดท้าย คือ พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารี) สถิต ณ วัดราชบุรณบุรี จังหวัดชลบุรี

^{๓๙} ฐานานุกรมในพระพิมลธรรม

หน้าต่างด้านเหนือ (๒)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระพุทธโฆษาจารย์ ^{๔๐}	๑) พระธัมมเจติย ^{๔๒}
๒) พระอุดมปิฎก ^{๔๑}	๒) พระธัมมโกษา ^{๔๓}
๓) พระมนีนายก	๓) พระธัมมกิจจ
๔) พระอริยกะวี	๔) พระวินัยรักขิต ^{๔๔}
๕) พระครูสีลสมาจารีย์	๕) พระครูอุดมสังวร ^{๔๕}
๖) พระครูมริชัย	คณะพระเชตุพน
	๖) พระครูอมรวิไชย
	คณะพระเชตุพน
หน้าต่างด้านเหนือ (๓)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระเทพมุนี ^{๔๖}	๑) พระเทพโมลี ^{๔๗}

^{๔๐} รัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาอิสริยยศตำแหน่งนี้ขึ้นเป็นเจ้าคณะผู้ใหญ่ผู้ช่วยคณะเหนือ ตำแหน่งพระพุทธโฆษาจารย์นี้ โปรดให้เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือในสมัยที่ไม่ทรงตั้ง ตำแหน่งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

^{๔๑} ต่อมาเปลี่ยนเป็นพระปิฎกโกศล (เชิงอรธเดิม) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระอุดมปิฎก (สอน) (สอน) เป็นผู้ริเริ่มการสวดถวายเป็นพุทธบูชา

^{๔๒} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจาก หอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ พระธรรมเจติย ไว้ว่า พระธรรมเจติย วัดสวนหลวงสบสวรรค์ เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขวา

^{๔๓} ครั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีตำแหน่ง พระธรรมโกษา และพระธรรมกิติ จัดเป็น ตำแหน่งของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา ครองวัดประดู่ อยู่ในการปกครองบังคับบัญชา ของ พระพุทธาจารย์ เจ้าคณะฝ่ายอรัญวาสี สถิตวัดโบสถ์ราชเดช

^{๔๔} ตำแหน่งนี้ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยแปลงจากตำแหน่งพระอุปาทิ มาเป็น พระวินัย รักขิต เนื่องจากชื่อตำแหน่งพระอุปาทินั้นต้องกับนามพระอรหันต์ ใน เจ้าพระยาทิพากร วงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๒๙.

^{๔๕} ตำแหน่ง พระครูอุดมสังวร และ พระครูอมรวิชัย เป็นตำแหน่งพระครูลงเครื่องวัดพระเช ตุพน ฐานานุกรมของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (เชิงอรธเดิม)

๒) พระญาณสมโพธิ ^{๔๗}	๒) พระราชมนู ^{๕๐}
๓) พระธี ^{๔๘}	๓) พระราชกะวี ^{๕๑}
๔) พระญาณสิทธ	๔) พระราชโมลี ^{๕๒}
๕) พระครูรัตนเจติย์	๕) พระครูพรหมปัญญา
๖) พระครูสีลพรหมจริย	๖) พระครูวินัยสังวร

^{๔๖} สมัยอยุธยาตำแหน่ง พระเทพมนู เป็นตำแหน่งของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา ครองวัดกุฎีดาว อยู่ในการปกครองของ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะฝ่ายอรัญวาสี สถิตวัดโบสถ์ราชเดช

^{๔๗} พระราชาคณะ มีฐานานุกรมได้ ๔ รูป มีพระครูปลัด ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ พระครูสังฆวิจิตร ๑ สมณศักดิ์นี้ปรากฏขึ้นมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในจารึกวัดช้างล้อม(หลักที่ ๑๐๖) ระบุว่า “ประธานชื่อเถรเทพเมาสี” ครั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีตำแหน่ง พระเทพโมฬี จัดเป็นตำแหน่งของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา ครองวัดสมณโกฏ อยู่ในการปกครองบังคับบัญชาของ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะฝ่ายอรัญวาสี สถิตวัดโบสถ์ราชเดช

^{๔๘} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระญาณสมโพธิ” ไว้ว่า พระญาณสมโพธิ วัดป่าตอง เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขาว

^{๔๙} ครั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีตำแหน่ง พระญาณโพธิ จัดเป็นตำแหน่งของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา ครองวัดเจ้ามอญ อยู่ในการปกครองบังคับบัญชาของ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะฝ่ายอรัญวาสี สถิตวัดโบสถ์ราชเดช

^{๕๐} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระราชมนู” ไว้ว่า พระราชมนู วัดภูเขาทอง เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขาว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นตำแหน่งพระราชาคณะผู้ใหญ่ อยู่คณะเหนือ

^{๕๑} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระราชกะวี” ไว้ว่า พระราชกะวี วัดบวรโพธิ์ เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขาว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ อยู่คณะธรรมยุติ

^{๕๒} ตำแหน่งพระราชาคณะชั้นสามัญ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นตำแหน่งพระราชาคณะผู้ใหญ่ อยู่คณะกลาง

หน้าต่างด้านเหนือ (๔)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระสิริสุทิวงษ์	๑) พระสิริสัมมมุนี
๒) พระกวีวงษ์	๒) พระอริยวงษมุนี
๓) พระวิสุทธาจารย์	๓) พระอริยมุนี ^{๕๔}
๔) พระอมรเมธาจารย์	๔) พระรัตนมุนี ^{๕๕}
๕) พระปัญญาญาณปิฎก	๕) พระนิกรม ^{๕๖}
๖) พระครูสุนทรโฆสิต ^{๕๓}	๖) พระครูวิจิตรโฆสา
คู่สวดคณะพระเชตุพน	คู่สวดคณะพระเชตุพน

^{๕๓} ตำแหน่ง พระครูสุนทรโฆสิต และ พระครูวิจิตรโฆสา เป็นพระครูคู่สวด ฐานานุกรมของ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และมีหน้าที่เป็นคู่สวดกลุ่ณหหลวง (เชิงอรรถเดิม)

^{๕๔} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจาก หอหลวงได้กล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระอริยมุนี” ไว้ว่า พระอริยมุนี วัดราชบุรี นอกพระนคร เป็นพระราชอาคันตุกะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขวา และเป็นตำแหน่งที่ได้เดินทางไป ประดิษฐานพุทธศาสนานิกายสยามวงศ์ที่ลังกาในสมัยอยุธยาด้วย

^{๕๕} รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดำรัสให้เลิก พระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส เนื่องจากในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ถวายวิสัชนาเรื่องให้พระสงฆ์ถวาย บังคมคฤหัสถ์ที่ทรงศีล ทำให้รัชกาลที่ ๑ ไม่พอพระราชหฤทัย จึงให้เลิกออกมาเป็นพระ อาลักษณ์ตามเดิม ปัจจุบันเป็นตำแหน่งพระราชอาคันตุกะชั้นสามัญ ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๒๓.

^{๕๖} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจาก หอหลวงได้กล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระนิกรม” ไว้ว่า พระนิกรม วัดธงชัย เป็นพระราชอาคันตุกะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขวา

หน้าต่างด้านเหนือ (๕) คณะรามัญ	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระมหาสุเมธอาจารย์ ^{๕๓/} เจ้าคณะรามัญ	๑) พระธัมมวิสารถ
๒) พระกุลวงษ์ ^{๕๔}	๒) พระอุดมญาณ
๓) พระอริยธัช ^{๕๕}	๓) พระไตรยสรณธัช ^{๖๑}
๔) พระครูสุนทรวิลาส ^{๖๐} คณะพระสุเมธ	๔) พระครูราชปรีต คณะพระอุดมญาณ
๕) พระครูราชสังวร คณะพระสุเมธ	๕) พระครูสีลเทศ คณะพระอริยธัช
๖) พระครูธัมมลิขิต คณะพระสุเมธ	๖) พระครูวิสุทธิลีล คณะพระกุลวงษ์

^{๕๓/} ฐานานุกรมที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีมนต์พระเถระรามัญผู้ทรงพระธรรมวินัยมาตั้งเป็นพระราชาคณะ ๓ รูป ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า "อนึ่ง พระราชาคณะฝ่ายรามัญนั้นยังหาตัวมิได้ จึงทรงพระกรุณาให้จัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญ ซึ่งรู้พระวินัยปริยัติได้ ๓ รูป ทรงตั้งเป็น พระมหาสุเมธจารย์องค์หนึ่ง พระไตรสรณธัชองค์หนึ่ง และพระสุเมธน้อยองค์หนึ่ง"

^{๕๔} เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ยกขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นเทพ เป็นพระคุณวงศ์

^{๕๕} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงได้กล่าวถึงสมณศักดิ์ "พระอริยธัชชะ" ไว้ว่า พระอริยธัชชะ วัดจวงกรม เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขวา

^{๖๐} ตำแหน่ง พระครูปรีตรามัญ ๔ รูปนี้ คือ พระครูราชสังวร ๑ พระครูสุนทรวิลาส ๑ พระครูราชปรีต ๑ พระครูสีลเทศะ ๑ ปัจจุบันเป็นตำแหน่งประจำวัดชนะสงคราม มีหน้าที่สวดพระปริตทำน้ำพระพุทธมนต์สำหรับสรงพระพักตร์พระมหากษัตริย์ทุกวันอุโบสถที่หอศาสตราคม ในพระบรมมหาราชวัง มีมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ จนถึงปัจจุบัน (เชิงอรธเดิม)

^{๖๑} บัญชีรายชื่อพระราชาคณะในกรุงนอกกรุง ครั้งกรุงเก่ามีรายชื่อพระราชาคณะฝ่ายรามัญบางชื่อปรากฏอยู่ คือ พระไตรสรณธัช วัดจอมปู ขึ้นคณะซ้าย องค์หนึ่ง พระอริยธัช วัดจวงกรม ขึ้นคณะขวา องค์หนึ่ง

หน้าต่างด้านเหนือ (๖)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูอุดมวงษ์ รามัญนนทบุรี	๑) พระครูปิฎกธร รามัญนครเขื่อนขันธ์
๒) พระครูวิเชียรมนี รามัญนนทบุรี	๒) พระครูวิสุทธิวงษ์ รามัญนครเขื่อนขันธ์
๓) พระครูนิโรธมนี รามัญนนทบุรี	๓) พระครูธัมมโกศล คณะไทนทบุรี
๔) พระครูธัมมวิจารณ์ รามัญนนทบุรี	๔) พระครูนนทปรีชา คณะไทนทบุรี
๕) พระครูอัมรา รามัญนนทบุรี	๕) พระครูธัมมปัญญา นครไชยสี
๖) พระครูปัญญารัตน์ รามัญพุมธานี	๖) พระครูวิมลเมธจารย์ สุพรรณบุรี

หน้าต่างด้านเหนือ (๓)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระธัมมราชา ^{๖๒} เจ้าคณะกรุงเก่า	๑) พระสุวัณณเจดีย์ คณะวัดสุวัณนกรุงเก่า
๒) พระครูปัญญามหาสิลสุนทร สังฆราชาลพบุรี	๒) พระครูมหามงคลเทพมุนี เจ้าคณะปรันตประเทศ
๓) พระครูเทวทิวากร คณะโลกเชฎฐกรุงเก่า	๓) พระครูมงคลวิจารณ์ คณะปรันตประเทศ
๔) พระครูอนุโลมมุนี อุทัยธานี	๔) พระครูพุทธบาล ^{๖๓} รักษาพระพุทธรูป
๕) พระครูสุวัณณคีรี นครสวรรค์	๕) พระครูสิวิสุทธิญาณ สระบุรี
๖) พระครูมโนรมมุนี เมืองมโนรมยบุรี	๖) พระครูพุทธฉาย รักษาพระฉายปถวี

^{๖๒} ตำแหน่ง พระธรรมราชา เดิมเป็นตำแหน่งเจ้าคณะกรุงเก่า ต่อมารัชกาลที่ ๔ ทรงดำริว่า เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็น พระธรรมราชานุวัตร (เชิงอรรถเดิม)

^{๖๓} สมัยอยุธยา สมณศักดิ์ที่ทำหน้าที่ดูแลพระพุทธรูปคือ พระครูมหามงคลเทพมุนี

หน้าต่างด้านเหนือ (๘)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูวิบูลยกิจวิจิตรมุนี สังฆราชานครราชสีมา	๑) พระครูพุทธรักขิตญาณมุนี สังฆราชาวิเสสไชยชาญ
๒) พระครูอินทริยสังวร เมืองปักธงไชย	๒) พระครูพุทธไธยาตรรักขิตญาณ มหามุนี
๓) พระครูอมรปัญญา เมืองนางรอง	รักษาพระนอนป่าโมก
๔) พระครูปริชาชินวงษ์ เมืองไชยภูมิ	๓) พระครูญาณบวร กำแพงเพชร
๕) พระครูอินทโมลีศรีบรมนาถ ไชยนาทบุรี	๔) พระครูเทวราชกะวี สวรรคโลก
๖) พระครูเมธีจักร ไชยนาทบุรี	๕) พระครูสิงหาราชมุนี สิงห์บุรี
	๖) พระครูพุทธไธยาตราชมุนี รักษาพระนอนจักรสี

หน้าต่างด้านเหนือ (๙)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูสังฆราชา พิชฌัญโลก	๑) พระสังฆราชา สุกโขทัย
๒) พระครูศิริมานนท์ ชุมสรสำแดง	๒) พระครูธัมมสิทธิ พิแรมม
๓) พระครูอริยมุนี ชุมแสงสงคราม	๓) พระครูพุทธपाल พิรามรงค์
๔) พระครูธัมมเสนา ^{๖๔} นครไทย	๔) พระครูธัมมपाल คีรีมาส
๕) พระครูสุวัณณศิริ ไชยนาม	๕) พระครูสังฆपाल สำโรงทอง
๖) พระครูธัมมราชมุนี สรรคบุรี	๖) พระครูชาติสิทธิธัมม ธรมามูล

^{๖๔} ปรากฏชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์นี้ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในจารึกวัดป่าแดง (หลักที่ ๙) แผ่นที่ ๓ ปรากฏชื่อ “ธรรมเสนาบตีมหาเถร” ได้เข้ามาช่วยระวังอธิกรณ์ และในจารึกปู่หลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕) ปรากฏชื่อ “พระมหาเถรธรรมเสนาบตี”

หน้าต่างด้านหลัง	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูวิเชียรปัญญาามหามนี สังฆราชาพิไชยบุรี	๑) พระครูธัมมทัสสี ^{๖๕} สังฆราชาพิจิตรบุรี
๒) พระครูญาณปริชา เมืองปางโพ	๒) พระครูอัศววงษาจารย์ญาณมนี สังฆราชาเวียงจันทบุรี
๓) พระครูสวางคมนี เมืองสวางค์	๓) พระครูสัททปัญญา คณะเวียงจันท
๔) พระครูธัมมสุนทร รักษาพระแท่นสีกาอาส	๔) พระครูธัมมจินดา ภูชนธบุรี
๕) พระครูพรหมนครบวรราชมนี พรหมบุรี	๕) พระครูสังฆคณาภิรักษ์ สุรินทบุรี
๖) พระครูอินทมนี อินทบุรี	๖) พระครูรัตนจักรปริชา สังขบุรี

^{๖๕} ปรากฏชื่อตำแหน่งสมณศักดิ์นี้ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในจารึกเจดีย์น้อย (หลักที่ ๔๐) ปรากฏชื่อ “พระมหาเถรธรรมทัสสี”

หน้าต่างด้านหน้า (คณะใต้)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พุทธ ^{๖๖}	๑) พระครูประหลัดมหันตปิฎก
๒) พระครูวิโนยธร	๒) พระครูธัมมคุต
คณะพระวรวงศ์	คณะพระวรวงศ์
๓) พระครูวิโนยธร ^{๖๗}	๓) พระครูพุทธบาล
คณะพระวรวงศ์	คณะพระวรวงศ์
๔) พระครูพรหมสร	๔) พระครูญาณกิจ
คู่สวดคณะพระวรวงศ์	คณะพระวรวงศ์
๕) พระครูอมรสิทธิ์	๕) พระครูสังฆกิจ
คู่สวดคณะพระวรวงศ์	คณะพระวรวงศ์
๖) พระครูมหาสมุห	๖) พระครูใบฎีกา
คณะพระวรวงศ์	คณะพระวรวงศ์

^{๖๖} คำว่า “พุทธ” เป็นอักษรย่อแทนชื่อสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ (เชิงอรธเดิม) และตำแหน่ง “วันรัต” ปรากฏขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในจารึกวัดอโศการาม (หลักที่ ๙๓) ปรากฏตำแหน่งสมณศักดิ์ “มหาวนรัตเถร” ตั้งขึ้นเป็นเจ้าอาวาสวัดทักษิณาราม^{๖๗} ที่ถูกต้องน่าจะเป็น พระครูวิโนยธรรม คงจะจารผิด (เชิงอรธเดิม)

หน้าต่างด้านใต้ (๑)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) ธรรม ^{๖๘}	๑) พระครูปลัด
๒) พระครูวิโนยธร	คณะพระธรรมอุดม
คณะพระธรรมอุดม	๒) พระครูสัททวิมล
๓) พระครูวิโนยธรรม	คู่สวดคณะพระธรรมอุดม
คณะพระธรรมอุดม	๓) พระครูมงคลวิลาส
๔) พระครูสังฆรักขิต	คู่สวดคณะพระธรรมอุดม
คณะพระธรรมอุดม	๔) พระครูวิมุตติสังวร วิปัสสนา
๕) พระครูสมุห์	คณะพระวณรัตน์
คณะพระธรรมอุดม	๕) พระครูสุนทรธรรมมรส วิปัสสนา
๖) พระครูใบฎีกา	คณะพระวณรัตน์
คณะพระธรรมอุดม	๖) พระครูวรปรีชา
	วัดสังฆาย

^{๖๘} คำว่า “ธรรม” เป็นอักษรย่อแทนชื่อ พระธรรมอุดม เจ้าคณะรองคณะใต้ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้เปลี่ยนราชทินนามเป็น พระธรรมวโรดม (เชิงอรธเดิม)

หน้าต่างด้านใต้ (๒)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระพรหมมุนี ^{๖๙}	๑) พระธัมมดีโลกาจารย์
๒) พระอมรโมลี	๒) พระวิโนยมุนี
๓) พระวิเชียรโมลี	๓) พระศรีศากยบุตร
๔) พระวิเชียรมุนี	๔) พระวรญาณมุนี
๕) พระวิเชียรภาว	๕) พระสีสมโพธิ์
๖) พระครูวิเสสสีลคุณ	๖) พระครูวิบูลย์ปัญญา

^{๖๙} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระพรหมมุนี” ไว้ว่า พระพรหมมุนี วัดราชประดิษฐาราม เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย และในสมัยรัชกาลที่ ๑ “โปรดให้เลื่อนพระญาณไตรโลก เลื่อนที่เป็นพระพรหมมุนี” ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๒๙.

หน้าต่างด้านใต้ (๓)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระโพธิวงษ์ ^{๓/๐}	๑) พระเทพกวี ^{๓/๒}
๒) พระญาณปริยัติ	๒) พระญาณรักขิต ^{๓/๓}
๓) พระญาณไตรโลกย์ ^{๓/๑}	๓) พระสังวรวิมล
๔) พระญาณวิสุทธิ	๔) พระธัมมธราจารย์
๕) พระญาณวิริยะ	๕) พระปรากรม ^{๓/๔}
๖) พระครูธัมมวิจารณ์	๖) พระครูพุทธพยากรณ์

^{๓/๐} ปรากฏชื่อสมณศักดิ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ “โปรดให้มหาหมื่นปากแดง เปรียญเอก วัดคอกกระบือ เป็น พระโพธิวงษ์” ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑** (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๒๓.

^{๓/๑} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระญาณไตรโลก” ไว้ว่า พระญาณไตรโลก วัดโรงธรรม รองเจ้าคณะกลาง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ “หลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีขวา ซึ่งเคยเป็นพระพิมพ์ธรรมในสมัยกรุงธนบุรี เคยต้องอธิกรณ์หนีนาทาน แต่รัชกาลที่ ๑ ทรงให้ไต่สวนใหม่และพบว่าไม่ต้องอธิกรณ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าบวชใหม่และตั้งเป็นพระญาณไตรโลก อยู่วัดสลัก” ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑** (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓), ๓๐. ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสวยราชสมบัติทรงตั้งพระราชาคณะเป็นปฐมฤกษ์ โปรดเกล้าฯ ตั้งพระมหาข้า เปรียญเอกฯ ประโยค วัดประยูรวงศ์ในสมณศักดิ์นี้ ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๔), ๖.

^{๓/๒} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระเทพกวี” ไว้ว่า พระเทพกวี วัดพระราม เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

^{๓/๓} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระญาณรักขิต” ไว้ว่า พระญาณรักขิต วัดสังกะทา เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระปรากรม” ไว้ว่า พระปรากรม วัดหน้าพระเมรุ เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

หน้าต่างด้านใต้ (๔) คณะอรัญญวาสี	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พุทธา ^{๓/๕} ๒) พระครูวินัยสารท คณะพระพุฒาจารย์ ๓) พระครูอภัยสารท ^{๓/๖} คณะพระพุฒาจารย์ ๔) พระครูเทพสิทธิเทพาธิปัตติ คู่สวดคณะพระพุฒาจารย์ ๕) พระครูสีสุนทราสรวิจิตร คู่สวดคณะพระพุฒาจารย์ ๖) พระครูใบฎีกา คณะพระพุฒาจารย์	๑) พระครูปลัดอรัญวาสี คณะพระพุฒาจารย์ ๒) พระครูมหาสมุทร คณะพระพุฒาจารย์ ๓) พระครูกลินสังวร ๔) พระครูธัมมธรรมาญาณ ๕) พระครูรัตนรังสี ๖) พระครูนิโรธญาณ ^{๓/๓}
หน้าต่างด้านใต้ (๕)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระธัมมวิโรจเถร ^{๓/๘}	๑) พระญาณสังวรเถร ^{๘/๐}

^{๓/๕} คำว่า “พุทธา” เป็นอักษรย่อแทนชื่อ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญญวาสี (เชิงอรรถเดิม)

^{๓/๖} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระอภัยสารท” ไว้ว่า พระอภัยสารท วัดป่าโน เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

^{๓/๓} น่าจะเป็น พระครูนิโรธญาณ (เชิงอรรถเดิม)

^{๓/๘} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระธรรมวิโรจน์” ไว้ว่า พระธรรมวิโรจน์ วัดกษัตราวาส เป็นพระราชาคณะ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

๒) พระนิโรธรังสี	๒) พระญาณวิเชียรเถร
๓) พระปัญญาวิสารเถร ^{๓/๙}	๓) พระญาณวิสารเถร
๔) พระคัมภีรปริชาญาณเถร	๔) พระญาณโกศลเถร
๕) พระครูปัญญาคัมภีรเถร	๕) พระญาณรังสี ^{๔๐}
๖) พระครูโลกุตตรบริหาร	๖) พระครูญาณโสภณ

หน้าต่างด้านใต้ (๖)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระสุตัมมสังวรเถร	๑) พระสุตัมมเทพเถร
๒) พระวิสุทฺธิสังวรเถร	๒) พระวิสุทฺธิสารเถร
๓) พระสุตัมมอาจารย์เถร	๓) พระบวรวิริยเถร
๔) พระสมภารัตติวิหารเถร	๔) พระบวรวิชาญาณเถร
๕) พระฌาณภีรุตเถร	๕) พระอุดมวิชาญาณเถร
๖) พระครูวิสุทฺธิสมโพธิ	๖) พระครูนิโรธรักขิต

^{๔๐} รัชกาลที่ ๑ โปรดให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตะเคียน แขวงกรุงเก่า มาอยู่วัดพลับ ให้เป็นพระญาณสังวรเถร ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, ๒๙.**

^{๓/๙} รัชกาลที่ ๑ โปรดให้พระอาจารย์ศรี วัดสมอราย เป็นพระปัญญาวิสารเถร ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, ๒๓.**

^{๔๑} ตำแหน่งนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวงกล่าวถึงสมณศักดิ์ “พระญาณรังษี” ไว้ว่า พระญาณรังษี วัดสาทดิชน เป็นพระราชอาณัติ ขึ้นกับคณะคามวาสีฝ่ายขวา

หน้าต่างด้านใต้ (๗)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูพิบูลเกียรติราชมุนี ^{๔๒} สีสังฆราชาราชบุรี	๑) พระครูพิไชยคีรี เมืองสีสวัตติ
๒) พระครูธัมมเสนา ^{๔๓} เจ้าคณะลาวพุงดำราชบุรี	๒) พระครูวิสุทธิรังสี กาญจนบุรี
๓) พระครูอภัยมงคล เจ้าคณะไทรราชบุรี	๓) พระครูอภัยศิริ ไทรโยก
๔) พระครูอินทโมลี เจ้าคณะลาวพุงขาวราชบุรี	๔) พระครูมหาสิทธิการ สมุทรสงคราม
๕) พระครูรามาทิบัติ เจ้าคณะรามัญราชบุรี	๕) พระครูญาณสาคร สมุทรสงคราม
๖) พระครูอินทเขมา เจ้าคณะเขมมราชบุรี	๖) พระครูสมุทรวิชัยอภัยมุนี สาครบุรี

^{๔๒} สันนิษฐานว่าเป็นตำแหน่งปกครองสูงสุดของคณะสงฆ์ราชบุรี เนื่องจากราชบุรีมีพระสงฆ์หลากหลายเชื้อชาติ ทั้งพระสงฆ์ลาวพุงดำ พระสงฆ์ลาวพุงขาว พระสงฆ์มอญ พระสงฆ์เขมร พระสงฆ์ไทย จึงจำเป็นต้องมีสมณศักดิ์นี้ขึ้นเพื่อควบคุมดูแลพระสงฆ์ทั้งหมดในพื้นที่ราชบุรี

^{๔๓} ตำแหน่งนี้ต่อมายกขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ เป็นเจ้าคณะจังหวัดราชบุรี ภายหลังเปลี่ยนเป็นราชทินนามพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมเสนานี ตั้งที่วัดพระเชตุพนเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ (เชิงอรรถเดิม)

หน้าต่างด้านใต้ (๘)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูสุวัฒนมนูสีสังฆปริ นายก สังฆราชาเพชรบุรี ๒) พระครูญาณเพชรรัตน เพชรบุรี ๓) พระครูญาณวิมล เพชรบุรี ๔) พระครูสุชาติเมธาจารย์ เพชรบุรี ๕) พระครูญาณวิสุทธิ เพชรบุรี ๖) พระครูชลธารามหามุนี ชลบุรี	๑) พระสังฆราชา จันทบุรี ๒) พระครูสุธัมมจินตามหามุนี ตราด ๓) พระครูอินทโมลีสีสังวร พนัสนิคม ๔) พระครูสุธัมมจิรารามหามุนี ระยอง ๕) พระครูสุวัฒนรังสี บางละมุง ๖) พระครูอินทลงกา ตานี

หน้าต่างด้านใต้ (๙)	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูลังกาแก้วราชมุนี สังฆราชาไชยาบุรี	๑) พระครูสุนทรสมุทร เมืองสมุทรปราการ
๒) พระครูการาม ไชยา	๒) พระครูวิเชียรปัญญา ฉวาง
๓) พระครูอินทโมลี เมืองปะสงค์ ^{๔๔}	๓) พระครูวิสุทธิพรหมจรรย์ ตะกั่วทุ่ง
๔) พระครูธัมมวิจิตร เมืองหลังสวน	๔) พระครูอุดมปัญญา ตะกั่วป่า
๕) พระครูจุฬามุนี อุทุมพร	๕) พระครูลังกาวิ ^{๔๕} เมืองฉวี ^{๔๖}
๖) พระครูสุวัณณศิริ อุทุมพร	๖) พระครูญาณโมลี สงขลา

^{๔๔} แต่เดิมเมืองปะสงค์ขึ้นอยู่กับเมืองไชยา สังกัดมณฑลชุมพร ต่อมา พ.ศ.๒๔๕๓ เมื่อมีการปรับปรุงหัวเมืองและเทศบาลทั้งหลาย เมืองปะสงค์ถูกยุบลงเป็นกิ่งอำเภอประสงค์ ภายหลังถูกยุบลงอีกเป็นตำบล สังกัดกับเมืองไชยา หลังจากนั้นได้มีการรวมพื้นที่ของตำบลประสงค์ วัง ท่าชนะ สมอทอง และคันธุลี ตั้งเป็น กิ่งอำเภอท่าชนะ เมื่อ พ.ศ.๒๔๙๙ จึงได้ยกฐานะขึ้นเป็น อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

^{๔๕} สันนิษฐานว่าปัจจุบันมีการเปลี่ยนชื่อสมณศักดิ์เป็น พระครูธรรมลังกาวิ และเป็นสมณศักดิ์ที่พระราชทานให้พระสงฆ์ในอำเภอสวี่ จังหวัดชุมพร

^{๔๖} ปัจจุบัน คือ อำเภอสวี่ จังหวัดชุมพร

หน้าต่างด้านหลัง	
บานซ้าย	บานขวา
๑) พระครูกาแก้ว ^{๔๓/} สังฆราชานครศรีธรรมราช	๑) พระครูกาแก้ว สังฆราชาพัทลุง
๒) พระครูการาม นครศรีธรรมราช	๒) พระครูการาม พัทลุง
๓) พระครูกาชาติ นครศรีธรรมราช	๓) พระครูกาชาติ พัทลุง
๔) พระครูกาเดิม นครศรีธรรมราช	๔) พระครูกาเดิม พัทลุง
๕) พระครูรัตนโมลีสังฆราชา สงขลา	๕) พระครูธัมมจักร พัทลุง
๖) พระครูธัมมโมลี สงขลา	๖) พระครูธัมมโฆษ ^{๔๔} พัทลุง

^{๔๓/} ตำแหน่ง กา ทั้ง ๔ มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุ ในทิศทั้ง ๔ (กา หมายถึง มุม, ทิศ, สันนิษฐานว่า มาจากคำว่า สังคา หมายถึง ลัทธิลังกาวงศ์) คือ พระครูกาแก้ว รักษาทิศตะวันออกเฉียง พระครูการาม รักษาทิศใต้ พระครูกาชาติ รักษาทิศตะวันตก พระครูกาเดิม รักษาทิศเหนือ ตำแหน่งทั้ง ๔ นี้ โดยมากมีปรากฏอยู่ในหัวเมืองทางใต้ที่มีพระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ตามคติโบราณเชื่อว่า มีกา ๔ ผุ้ง มาจับอยู่ที่ทิศทั้ง ๔ รักษาพระบรมธาตุ แต่ละผุ้งมีสีต่างกัน กาสีขาวอยู่ทิศตะวันออกเฉียงนำมาตั้งชื่อกาแก้ว กาสีเหลืองอยู่ทิศใต้จึงมีชื่อว่า การาม กาสีแดงอยู่ทิศตะวันตกจึงมีชื่อว่า กาชาติ กาสีดำอยู่ทิศเหนือจึงมีชื่อว่า กาเดิม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดให้มีตำแหน่งรักษาองค์พระปฐมเจดีย์ทั้ง ๔ ทิศเช่นกัน คือ พระครูปริมาณรักษ์ รักษาทิศตะวันออกเฉียง พระครูทักษิณานุกิจ รักษาทิศใต้ พระครูปัจฉิมทิศบริหาร รักษาทิศตะวันตก พระครูอุตตการบดี รักษาทิศเหนือ (เชิงอรธเดิม)

^{๔๔} สมณศักดิ์นี้ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในจารึกวัดป่าแดง (หลักที่ ๙) ปรากฏชื่อ “ธรรมโฆสมหาเถร”

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.

_____. **ประชุมจารึกภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

_____. **ตำนานพระพุทธบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และ
ลิลิตทศพร**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพพระภิกษุवास พวงร้อย
วาสนะสมสิทธิ์และนางมา พวงร้อยวาสนะสมสิทธิ์ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน
พ.ศ.๒๕๑๑.

_____. **เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๓.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **การปกครองคณะสงฆ์
ไทย**.

กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง
พระพุทธศาสนา**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพ
คุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม
พ.ศ.๒๕๑๔.

_____. **ตำนานคณะสงฆ์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางเล็ก พิณ
สาย

แก้ว ณ วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ.๒๕๑๔.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. พระนคร : คุรุ
สภา, ๒๕๐๕.

_____. **ความทรงจำ**. พระนคร : แพร์พิทยา, ๒๕๑๔.

_____. **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑**. พระนคร : ศุภสภา,
๒๕๐๓.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**,
พระ
นคร : ศุภสภา, ๒๕๐๓.

_____. **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (พระนคร : ศุภ
สภา,
๒๕๐๔.

ประวัติพุทธรูปปางต่างๆ. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

पालเลกัวซ์ ฌัง-บับติสต์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม**. กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, ๒๕๔๙.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
๒๕๔๘.

พระราชพงษาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ.๑๒๐ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๐.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ คำให้การชาวกรุงเก่า. นนทบุรี : ศรี
ปัญญา, ๒๕๕๓.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม). นนทบุรี : ศรี
ปัญญา, ๒๕๕๓.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี :
ศรี
ปัญญา, ๒๕๕๓.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **สถานการณ์พระพุทธศาสนาและกระแสไสย
ศาสตร์**. กรุงเทพฯ : สหธรรมิกการพิมพ์, ๒๕๓๙.

๖๒ ทำเนียบสมณศักดิ์สงฆ์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.**

กรุงเทพฯ : เอส.อาร์.พรินติ้ง, ๒๕๔๖.

พระพจนวิลาส (อ่อน). **ทำเนียบสมณศักดิ์.** พระนคร : บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ.๑๒๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล**

ธรรม. กรุงเทพฯ : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๐.

ยอร์ช เซเดส์. **ตำนานพระพิมพ์.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนาย

กริกร โกวิท ฌ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๑๓.

วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. **แผ่นดินพระนั่งเกล้า.** จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธี

บำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานวันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐

ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ :

อุษาคเนย์, ๒๕๕๑.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่**

ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปะอินเดีย เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : ศรุสภา, ๒๕๑๐.

อนุสรณ์ คุณประกิจ. การศึกษาคติและรูปแบบประติมากรรมดินเผาขนาด

เล็กสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์

ปริญญาโท สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิต

วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.

อุทัย ไชยานนท์. **วรรณกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๒-๓.** กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์น้ำฝนจำกัด, ๒๕๔๖.

เอกสารهنรี เบอร์นีเย เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๕๑.

Grisswold, Alexander, B. **What is a Buddha Image.** Bangkok : The Fine Arts Department, 1974.

Silpa Bhirasri. **A Bare Outline of History and Styles of Art.** Bangkok : Silpakorn University, 1986.

เอกสารลำดับที่ ๓/๓
ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระ
นครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔
กับจุดเริ่มต้นสังคมการอ่านของคนไทย

พฤติชา นาคะผิว^๑

๑. ความสำคัญของเอกสาร

ในอดีตแหล่งเรียนรู้ของคนไทยอยู่ที่วัด วัง และบ้าน กลุ่มปัญญาชนไทยสมัยเก่าจึงจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นสูง เหล่าพระวาทส และชาวบ้านที่มีโอกาสได้เล่าเรียนเขียนอ่าน จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สรรพวิทยาและความรู้แขนงต่างๆ จึงได้รับการถ่ายทอดสู่สาธารณชน ดังเห็นได้จากจารึกที่อยู่ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อความรู้ดังกล่าวแพร่หลายไปในวงกว้าง กอปรกับการเข้ามาของอิทธิพลตะวันตกโดยเฉพาะพวกมิชชันนารีที่นำวิทยาการสมัยใหม่จำพวกการพิมพ์หนังสือเข้ามา ทำให้สังคมไทยเกิดความเปลี่ยนแปลงหลายประการ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงเพื่อความมั่นคงของบ้านเมือง ชนชั้นนำสยามในยุคนั้นจึงมุ่งปรับเปลี่ยนบ้านเมืองให้ทันสมัย มีความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ

ตัวชี้วัดความเจริญประการสำคัญที่ตะวันตกยกยอมรับนอกจากความเจริญทางด้านวัตถุนั้นก็คือ “วิชาหนังสือ” ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์จึงให้ความสำคัญกับการสร้างสังคมการอ่านและทรงประกาศตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร โดยการรวมหอสมุดที่มีอยู่เดิมเข้าด้วยกันแล้วตั้งเป็นหอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ หอสมุดแห่งนี้จึงเป็นหอสมุดสาธารณะแห่งแรกและเป็นหอสมุดประจำพระนครอย่างถาวรสืบมา^๒

^๑ ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สยาม ภัทรานุประวัติ ที่กรุณาเอื้อเพื่อเอกสารอันเป็นประโยชน์รวมทั้งให้คำแนะนำเพิ่มเติมจนทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์ ขอขอบคุณคุณณิชา วิรเกียรติสุนทรที่ช่วยชี้แนะและตรวจแก้ไขข้อผิดพลาดงานวิจัย

^๒ ปัจจุบันคือหอสมุดแห่งชาติ

ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนคร รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ เป็นประกาศที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เผยแพร่ในราชกิจจานุเบกษาเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) มีข้อประกาศทั้งหมด ๑๐ ข้อ เนื้อหากล่าวถึงแนวทางการจัดการ หอสมุดของหลวงและการจัดตั้งหอสมุดแห่งใหม่ รวมทั้งการจัดการภายในหอ พระสมุดฯ ทั้งหมด

ความสำคัญของเอกสารฉบับนี้มีหลายประการ คือเป็นเอกสารที่บันทึก ความเป็นมาของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครหอสมุดสาธารณะแห่ง แรกของสยาม ซึ่งเป็นรากฐานของหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน หากไม่มีเอกสาร ฉบับนี้คนไทยรุ่นหลังก็จะขาดหลักฐานฉบับสำคัญที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดตั้ง หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครซึ่งเป็นข้อมูลที่ถูกต้องและเชื่อถือได้

ความสำคัญประการต่อมาคือ เอกสารฉบับนี้แสดงถึงคุณูปการของ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้วางรากฐานระบบการศึกษาในช่วง เริ่มต้น โดยการพยายามสร้างสังคมไทยให้เป็นสังคมของการอ่าน ชนชั้นนำไทยให้ ความสำคัญกับ “วิชาหนังสือ” เพื่อรักษาและถ่ายทอดภูมิปัญญาอันเป็นสมบัติ วัฒนธรรมของชาติให้คงอยู่ และแพร่หลายมากยิ่งขึ้น

ประการที่สาม เอกสารฉบับนี้เป็นเอกสารชั้นต้นที่สามารถถ่ายทอด อุดมการณ์และแสดงให้เห็นภาพของสังคมไทยที่กำลังปรับเข้าสู่ความทันสมัย ในช่วงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการวางรากฐานทางการศึกษา ทั้งนี้ เพราะหอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร สร้างขึ้นเพื่อกระจายความรู้สู่สาธารณะ ส่งเสริมการศึกษาด้วยตนเองเพื่อรองรับระบบการศึกษาแบบใหม่ นอกจากนี้ เอกสารดังกล่าวยังแสดงให้เห็นระบบการบริหารจัดการห้องสมุด แบบแผนการ ปฏิบัติงานของกรรมการและเจ้าหน้าที่ รวมทั้งกุศโลบายในการสร้างสังคมแห่ง การอ่านในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย

ก่อนหน้านี้มีงานวิชาการที่นำเอกสารฉบับนี้มาศึกษาอยู่บ้าง แต่เป็นการนำ ประกาศในราชกิจจานุเบกษามาเป็นข้อมูลประกอบตำนานหอพระสมุดพระนิพนธ์ ของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อเขียนอธิบายความเป็นมาของหอสมุด วชิรญาณสำหรับพระนครแต่เพียงเท่านั้น เช่น วิทยานิพนธ์ “วชิรญาณ” กับการ แสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๔๒๗ - ๒๔๔๘ ของธนพงศ์ จิตต์สง่า

(๒๕๕๒) และบทความเรื่องหอพระสมุดวชิรญาณกับการรวมต้นฉบับตัวเขียนของพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ (๒๕๕๒) เป็นต้น ทั้งนี้ยังไม่มีผู้ศึกษาประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ ในฐานะที่เป็นเอกสารสำคัญที่แสดงจุดเริ่มต้นแห่งสังคมการอ่านของคนไทย

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะนำเอกสารฉบับนี้มาศึกษาในแนวทางดังกล่าว โดยผู้วิจัยจะทำการศึกษา ๔ ประเด็นด้วยกันคือ

๑. หอพระสมุดวชิรญาณกับบริบททางประวัติศาสตร์
๒. หอพระสมุดวชิรญาณในฐานะแหล่งข้อมูลทางสรรพวิทยาการ
๓. หอพระสมุดวชิรญาณกับการส่งเสริมเรื่องไทยศึกษา
๔. มรดกของหอพระสมุดวชิรญาณในสังคมไทย

๒. สารัตถวิพากษ์

๑. หอพระสมุดวชิรญาณฯกับบริบททางประวัติศาสตร์

๑.๑ การศึกษาของไทยในอดีตถึงต้นรัชกาลที่ ๕

ก่อนหน้าที่สังคมไทยจะก้าวเข้าสู่ยุคสยามใหม่ที่เกิดกระบวนการสร้างความทันสมัย (modernization) การศึกษาของไทยในอดีตมีรากฐานและพัฒนาการมาเป็นลำดับขั้น “การเรียนรู้วิชา” ของคนโบราณไม่ได้หมายถึงการเรียนรู้วิชาหนังสือแต่เพียงอย่างเดียว แต่รวมถึงความรู้ทางวิชาชีพ เช่น ความรู้ทางหัตถกรรม ความรู้ทางไสยศาสตร์หรือคาถาอาคม ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงมักเรียกคนเหล่านี้ว่า “มีวิชา”^๓ แหล่งการเรียนรู้ของคนไทยสมัยก่อนหากเป็นผู้ชายเมื่อบวชเรียน สรรพวิทยาต่างๆจะอยู่ที่ “วัด” หากเป็นเหล่าขุนนางข้าราชการ วิทยาการทั้งหลายมักจะอยู่ใน “วัง” ส่วนผู้หญิงหรือชาวบ้านที่ไม่ได้บวชเรียนนั้น วิชาชีพที่จำเป็นก็มักจะศึกษาเล่าเรียนอยู่ที่ “บ้าน”

ลาลูแบร์ (La Loubere) เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส (สมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พ.ศ. ๒๑๘๖ – ๒๒๕๘) ที่มายังราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน พ.ศ. ๒๒๓๐ – ๒๒๓๑ ได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาของไทยในสมัยนั้นไว้ว่า

“เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ ๗ หรือ ๘ ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของคนให้ไปอยู่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่าน และนับจำนวนเลขเป็นสำคัญ...แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมาย และศาสตร์อื่นๆด้วย”^๔

บันทึกของลาลูแบร์แสดงให้เห็นว่า การเรียนหนังสือในวัดเน้นอ่านและเขียน ส่วนวิทยาศาสตร์ กฎหมาย หรือประวัติศาสตร์นั้นไม่มีการบันทึกไว้ ดังนั้นในแง่ของคุณภาพทางการศึกษา การเล่าเรียนในวัดอาจได้รับความสำเร็จจน้อย

^๓ วุฒิชัย มุลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖), ๑.

^๔ เดอ ลาลูแบร์, สันต์ ท.โกมลบุตร แปล, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐), ๒๖๑ – ๒๖๒.

มาก สัษราชปาลเลอแก้วสัที่เข้ามาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เขียนหนังสือ “เล่าเรื่องกรุงสยาม” โดยมีข้อความที่กล่าวถึงปัญหาของการศึกษาในวัดว่า

“ปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก ๑๐๐ คน ที่อยู่วัดมาตั้ง ๘ ถึง ๑๐ ปี จะมีอยู่ราวสัก ๒๐ คนเท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และสัก ๑๐ คนเท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ด้วยเมื่อพ้นจากวัดไป”^๕

สิ่งที่ปาลเลอแก้วสับรรยายน่าจะเป็นข้อเท็จจริง ทั้งนี้เพราะสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาใน พ.ศ. ๑๔๐๑ ก็ได้ทรงปรารภถึงปัญหาการศึกษาของไทยไว้เช่นกันว่า

“ผู้ที่อ่านต้นหมายท่องตรานั้นน้อยตัว ถึงจะอ่านได้ก็ไม่เข้าใจ เพราะราษฎรเมืองไทยผู้ที่รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าผู้ที่ไม่รู้ คนไพร่ในประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก”^๖

ด้วยเหตุที่การศึกษาของไทยในช่วงก่อนรัชกาลที่ ๕ ยังไม่มีระเบียบแบบแผนแน่ชัด ผู้ที่มีความรู้ความสามารถไม่เพียงพอต่อระบบราชการแบบใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับเปลี่ยนแทนที่ระบบขุนนาง การขาดแคลนชนชั้นปัญญาชนดังกล่าวนี้จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาขึ้นในระยะต่อมา

๑.๒ อิทธิพลจากตะวันตก

ตั้งแต่ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ชนชั้นปกครองไทยมีความพยายามที่จะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เนื่องจากภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก (Colonialism) ที่แสวงหาผลประโยชน์จากดินแดนนอกยุโรปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ชนชั้นปกครองไทยต้องปรับปรุงประเทศในหลายๆ ด้าน อาทิ การปฏิรูปการปกครองที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจ และการสร้างความเป็นรัฐชาติ การปฏิรูปเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงระบบ

^๕ สัษราช ปาลเลอแก้วสั, สันต์ ท.โกมลบุตร แปล, เล่าเรื่องกรุงสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), ๒๐๖.

^๖ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑), ๒๒๐.

การจัดเก็บภาษีอากร การยกเลิกระบบไพร่ทาส และการจัดระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับคนในสังคม^๓

ในยุคที่เกิดกระบวนการสร้างความทันสมัย อิทธิพลตะวันตกโดยเฉพาะความเจริญด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้เข้ามามีบทบาทในสังคมไทยเป็นอย่างมาก มิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในประเทศไทยได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางวัฒนธรรมหลายด้าน ทั้งการพิมพ์และหนังสือพิมพ์ วิทยาการสมัยใหม่ และช่องทางแห่งเสรีภาพ ในช่วงรัชกาลที่ ๓ “หมอบรัดเลย์” (Dan Beach Bradley) นับว่าเป็นบุคคลสำคัญที่บุกเบิกการตีพิมพ์หนังสือ ทั้งหนังสือประเภทศาสนา ข่าวสาร กฎหมาย ความรู้ต่างๆ ทำให้ยุคแห่งการพิมพ์หนังสือเจริญเฟื่องฟูขึ้น จะเห็นได้ว่าหลังจากที่หมอบรัดเลย์ ออกหนังสือพิมพ์ Bangkok Recorder ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ ชนชั้นนำไทยเองก็ได้พยายามออกสิ่งพิมพ์ของทางราชการให้กระจายสู่สาธารณชนเช่นเดียวกัน ดังตาราง

^๓ ศุภการ สิริไพศาล, “กระบวนการสร้างความทันสมัยในสังคมไทย : การศึกษาสมัยรัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ,” *ชั่วชีวิตหนึ่ง* (กรุงเทพฯ: สามลดา, ๒๕๕๐), ๑๓๒.

ตัวอย่างรายชื่อวิทยสารและหนังสือพิมพ์ที่ออกในสมัยรัชกาลที่ ๓ – ๕^๔

ลำดับ	เริ่ม	เลิก	ชื่อ	เจ้าของ/บ.ก./ผจก
๑	๒๓๘๓	๒๓๘๘	บางกอกกรีคอร์ดเดอร์ Bangkok Recorder	ดี.ปี. บร็ดเลย์
๒	๒๓๙๐	๒๓๙๓	บางกอกคาเลนดาร์ Bangkok Calendar	เจ.เอช. ชันเลอร์ (หมอจันดเล) คณะแพทยสิทธิ์
๓	๒๔๐๑	๒๔๐๒	ราชกิจจานุเบกษา	ไม่ปรากฏ
๔	๒๔๐๒	๒๔๑๖	Bangkok Calendar	ดี.ปี. บร็ดเลย์ เจ้าของ, บ.ก.
๕	๒๔๐๓	๒๔๐๓	Siam Time Weekly (สยามไทมส์)	Ferguson บ.ก., เจ.เอช. ชันเลอร์ เจ้าของ
๖	๒๔๐๓	๒๔๐๓	Bangkok Press (บางกอกเพรส)	ไม่ปรากฏ
๗	๒๔๐๓	๒๔๐๙	หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder)	ดี.ปี. บร็ดเลย์ เจ้าของ, บ.ก.
๘	๒๔๐๘	๒๔๐๙	Bangkok Recorder (Eng)	N.A. McDonald แห่งคณะ เพรสไบทีเรียน บ.ก., ดี.ปี. บร็ดเลย์ เจ้าของ
๙	๒๔๐๙	๒๔๑๑	Siam Weekly Monitor	s.d' Encourt บ.ก., ดี.ปี. บร็ดเลย์ เจ้าของ
๑๐	๒๔๑๑	๒๔๑๑	Bangkok Summary (บางกอกซัมมารี)	ดร. ชามูเอล โจนส์ สมิท, Thomas Andrew
๑๑	๒๔๑๑	๒๔๑๑	Bangko Daily Advertiser (บางกอกเดลีแอดเวอร์ ไทเซอร์)	ไม่ปรากฏ

^๔ สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๙), ๔๓/๘ – ๔๓/๙.

๓/๒ หอพระสมุดวชิรญาณฯ

ลำดับ	เริ่ม	เลิก	ชื่อ	เจ้าของ/บ.ก./ผจก
๑๒	๒๔๑๑	๒๔๒๕	Siam Daily Advertiser (สยามเดลีแอดเวอร์ไทเซอร์)	Graham บ.ก., ดี.พี. บรัดเลย์ เจ้าของ
๑๓	๒๔๑๒	๒๔๒๙	Siam Weekly Advertiser (สยามวิกส์แอดเวอร์ไทเซอร์)	ไม่ปรากฏ
๑๔	๒๔๑๒		Siam Calendar (สยามคาลเอนดาร์)	ไม่ปรากฏ
๑๕	๒๔๑๒	๒๔๒๗	Siam Repository (สยามรีโปสิทอรี)	หมอสมิท
๑๖	๒๔๑๗	๒๔๒๒	ราชกิจจานุเบกษา	พระยาศรีสุนทรโวหาร (פק สาลักษณ)?, พระสารสาสน์ พลขันธ์ (สมบุญ), หลวงสาร ประเสริฐ, พระยาศรีสุนทร โวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร), กรมหลวงบดินทร์ไพศาล โสภณ
๑๗	๒๔๑๗	๒๔๑๘	ตรุณวาท	พระองค์เจ้าเกษมสันต์ โสภาคย์
๑๘	๒๔๑๘	๒๔๑๙	คอต – ข้าราชการ (Court)	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา ภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๑๙	๒๔๒๐	๒๔๒๑	มิวเซียม ฤๅ รัตนโกษ	
๒๐	๒๔๒๕	๒๔๒๙	จดหมายเหตุสยามไสมย	Sameul Jones Smith (หมอสมิท)
๒๑	๒๔๒๗	๒๔๕๘	วชิรญาณ	กรมสัมปาติกสภาแห่งหอพระ สมุดวชิรญาณ (กรมหลวง พิชิตปรีชากรเป็นสภานายก

ลำดับ	เริ่ม	เลิก	ชื่อ	เจ้าของ/บ.ก./ผจก
				และอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ ของ ร.๕)
๒๒	๒๔๒๙	๒๔๓๓	วชิรญาณวิเศษ	หอพระสมุดวชิรญาณ
๒๓	๒๔๒๙		วชิรญาณปัญหา	หอพระสมุดวชิรญาณ

ความเจริญทางการพิมพ์ได้ทำให้ความรู้แพร่หลายมากยิ่งขึ้น ความนิยมในการสร้างหนังสือด้วยการคัดลอกด้วยลายมือค่อยๆ หายไปจากสังคมไทย ชาวสยามเองได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นทั้งที่เป็นของทางราชการ^๙ และเอกชน^{๑๐} มีการพิมพ์หนังสือประเภทต่างๆ ออกจำหน่าย เช่น วรรณคดี บทสวดมนต์ และพงศาวดารต่างๆ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้หนังสือในสังคมไทยจึงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ แนวคิดเรื่อง “การสร้างสังคมการอ่าน” ผ่านการก่อตั้ง “ห้องสมุดสาธารณะ” จึงเกิดขึ้น ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการพิมพ์ ทรัพยากรหนังสือเป็นตัวชี้วัดสำคัญที่บ่งบอกถึง “ความพร้อม” ในการสร้างสังคมแห่งปัญญาชน

๑.๓ การปฏิรูปการศึกษา

การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นการปฏิรูปที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องมาจากพระองค์ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษา ซึ่งเป็นรากฐานในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก จุดมุ่งหมายสำคัญในการปฏิรูปการศึกษานี้คือ เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ ให้ราษฎรมีความรู้สูงขึ้น และเพื่อส่งเสริมพระศาสนา^{๑๑}

การดำเนินงานปฏิรูปการศึกษาเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ โดยการจัดตั้งโรงเรียนหลวงและโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้น โรงเรียนหลวงแห่งนี้แตกต่างกับโรงเรียนแบบโบราณหรือโรงเรียนวัด เพราะมีสถานที่เล่าเรียนจัดไว้เฉพาะมี

^๙ ได้แก่ โรงพิมพ์วัดบวร และ โรงอักษรพิมพ์การ

^{๑๐} เช่น โรงพิมพ์นายเทพ โรงพิมพ์วัดเกาะ โรงพิมพ์ห้างสมุด โรงพิมพ์ศิริเจริญ (โรงพิมพ์นายศรี) เป็นต้น

^{๑๑} วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕, ๖๓ – ๙๓.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีก เพื่อสอนภาษาให้แก่เจ้านายชั้นสูงไว้สำหรับใช้ประโยชน์ในการเจรจากับชาวต่างชาติและผู้แทนของมหาอำนาจตะวันตก

หลังจากจัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้น มีการตั้งโรงเรียนต่างๆขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เช่น โรงเรียนทหารมหาดเล็ก โรงเรียนสำหรับทวยราษฎร์ รวมทั้งโรงเรียนในมณฑลต่างๆ เพื่อให้การศึกษาแก่เยาวชนตามหัวเมือง ทำให้การศึกษาขยายออกไปอย่างกว้างขวาง จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น ทั้งนี้เพื่อควบคุมดูแลทางด้านการศึกษา การจัดตั้งโรงเรียน ดูแลเรื่องหนังสือแบบเรียนหลวงและการสอบไล่

การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พัฒนาไปตามลำดับขั้น ความสำเร็จที่เกิดขึ้นนั้น คณะสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการศึกษาตามนโยบายการปฏิรูปการศึกษาด้วยเช่นกัน โดยกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้มีบทบาทสำคัญทำให้การขยายการศึกษาออกไปยังหัวเมืองต่างๆ เป็นไปได้อย่างรวดเร็ว

ทั้งนี้การปฏิรูปการศึกษาได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมขึ้นหลายด้าน การปฏิรูปการศึกษาสามารถตอบสนองของการปฏิรูประบอบราชการสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี ผู้ที่มีการศึกษาต่างได้เข้ารับราชการ ชนชั้นปัญญาชนเพิ่มจำนวนมากขึ้น นอกจากนี้การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ทำให้เยาวชนไทยทุกคนที่มีอายุ ๗ - ๑๕ ปี ได้รับการศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน

๑.๔ มูลเหตุการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเป็นห้องสมุดที่ได้รับแนวคิดจากตะวันตก คำว่าหอสมุดนั้นเป็นคำที่แปลมาจากภาษาอังกฤษ “ไลบรารีคือหอรวบรวมสมุดและหนังสือต่าง ๆ นั้น”^{๑๒} ส่วนคำว่า Library มาจากภาษาลาตินคือ Liber แปลว่าหนังสือ Library จึงหมายถึงการรวบรวมวัตถุตัวเขียน พิมพ์ตัวอักษร^{๑๓}

ก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงออกประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ ชั้นนำของสยามมีห้องสมุดส่วนตัวอยู่ในพระราชวังอยู่ก่อนหน้าแล้ว ดังที่เซอร์ จอห์น เบาว์ริง ได้บรรยายพระราชวังของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

“ตลอดทางจากท่อน้ำถึงพระราชวัง ปลูกด้วยเสื้อ ที่ประทับของพระองค์นั้นสะดวกสบายตกแต่งอย่างมีรสนิยม เครื่องเรือนและเครื่องประดับพระราชวังต่างๆ จะทำให้คุณคิดว่าคุณกำลังอยู่ในบ้านของคนอังกฤษ...ห้องสมุดของพระองค์มีหนังสือภาษาอังกฤษที่เลือกเฟ้นอย่างดี”^{๑๔}

ส่วนภายในพระบรมมหาราชวังมีห้องสมุดอยู่เช่นเดียวกัน แต่เป็นห้องสมุดของหลวง อันได้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ นอกจากนี้ยังมีหอพระมณเฑียรธรรม และหอพุทธศาสนสังคหะที่ใช้เก็บรักษาคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนา คาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันที่เข้ามาสำรวจสยามระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๔ – ๒๔๒๔ ได้บรรยายถึงห้องสมุดภายในพระบรมมหาราชวังว่า

“การตกแต่งภายในก็ทำอย่างละเอียดลออที่สุด เครื่อง ตกแต่งราคาแพงลิบลิ่วนั้นสั่งมาจากลอนดอนเงินไม่ต่ำกว่า ๘๐,๐๐๐ ปอนด์ ด้านหนึ่งของพระที่นั่งองค์นี้เป็นห้องสมุดใหญ่มีหนังสือดีๆ ที่

^{๑๒} สจข., ร.๕ ศ. ๒๑ / ๕ “เรื่องหอพระสมุดวชิรญาณ” (๓๐ เมษายน ๑๑๔ – ๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔)

^{๑๓} Frank Leroy Kidner, “Library,” *Encyclopedia Britannica* 13 (1968): 1031.

^{๑๔} เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม ๒*, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้า, ๒๕๔๗), ๒๖๖.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยมาก วารสารและหนังสือพิมพ์ชั้นนำของอังกฤษและอเมริกันทั้งหมดก็จัดหาเข้าห้องสมุดเป็นประจำด้วย”^{๑๕}

สำหรับที่มาของแนวคิดในการก่อตั้งหอสมุดและพิพิธภัณฑ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าบรรดาชนชั้นนำที่เห็นพ้องจะสร้างห้องสมุดสาธารณะสำหรับพระนครนั้น ได้แรงบันดาลใจมาจากการท่องเที่ยวภายนอกกรุงสยาม เหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ที่ไปศึกษาเล่าเรียนยังต่างประเทศ น่าจะคุ้นเคยกับห้องสมุดที่มีอยู่ในสถานศึกษาต่างๆ เป็นอย่างดี นอกจากนี้ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปถึงสองครั้ง รวมทั้งทรงเสด็จยังอาณานิคม อันได้แก่ ชวา สิงคโปร์ และอินเดีย ก็น่าจะเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการก่อตั้งห้องสมุดสาธารณะขึ้นในสยามประเทศ

การยอมรับระบบของห้องสมุดที่มีการบริหารจัดการตามอย่างตะวันตกนั้น ปรากฏชัดในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ที่ทรงพระทานบทความตีพิมพ์เรื่อง “ข้อบังคับสำหรับหอสมุดราฟเฟิลส์ไลบรารีเมืองสิงคโปร์” เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒^{๑๖} บทความนี้เป็นการแปลระเบียบการใช้หอสมุดราฟเฟิลส์ และพิพิธภัณฑ์ (The Raffles Library and Museum) โดยแสดงให้เห็นถึงวิธีการให้บริการ และกิจกรรมในหอสมุดยุคอาณานิคมที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นมาจากการเสด็จประพาส^{๑๗}

แพทริก โจรี ได้วิเคราะห์การเกิดขึ้นของหอพระสมุดวชิรญาณว่า แนวคิดเรื่องหอสมุดได้เข้าสู่ชนชั้นสูงในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ส่งผลให้การมองความรู้กลายเป็นสิ่งที่สามารถ “ปรับปรุง พัฒนา และสะสม” ได้ วลีที่พบได้บ่อยในงานเขียนของชนชั้นนำคือ “เจริญวิชาการทั้งปวง” “เจริญวิชา” “เจริญความรู้” เป็นต้น ซึ่งตรงกันข้ามกับความรู้ก่อนสมัยใหม่ ที่เชื่อว่าความรู้นั้นเป็นปรมาตถ์

^{๑๕} คาร์ล บ็อค, *ห้องถิ่นสยามสมัยพระพุทธเจ้าหลวง*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ แปลโดยเสถียร พันธรังสี และอัมพร ทีชะระ (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๓), ๑๑ – ๑๒.

^{๑๖} ก่อนมีการรวมหอสมุดทั้งสามแห่งเข้าด้วยกัน ๑๖ ปี

^{๑๗} ธนพงศ์ จิตต์สง่า, “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ: “ครึ่งสโมสรมแลครึ่งหอสมุด” ของชนชั้นสูงในสมัยรัชกาลที่ ๕,” *รัฐศาสตร์สาร* ปีที่ ๓๑ ฉบับที่ ๑ (๒๕๕๓): ๑๔๘.

สูงสุด ความรู้ต่างๆจะถูกถ่ายทอดผ่านครู เช่น พระสงฆ์ หรือพราหมณ์ เมื่อแนวคิดเรื่องความรู้แบบใหม่จากตะวันตกเข้ามาสู่สยาม ชนชั้นนำต่างมองว่าความรู้เหล่านั้นสามารถเพิ่มพูนขึ้นได้ เช่น การสะสมหนังสือ เป็นต้น ทั้งนี้ การสะสมความรู้ต่างๆนี้ หมายรวมถึงวัสดุที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจากท้องถิ่นต่างๆ อีกด้วย อันได้แก่ จารึก สมุดใบลาน คัมภีร์ ซึ่งสอดคล้องกับยุคสมัยของรัชกาลที่ ๕ ที่ต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองเพื่อสร้างรัฐสมัยใหม่ นอกจากนี้การอ่านออกเขียนได้นั้นก็เป็นสิ่งที่รัฐให้ความสนใจ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างข้าราชการสมัยใหม่ ดังนั้น รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเริ่มใส่ใจกับความรู้ผ่านหนังสือ (สมัยรัชกาลที่ ๕ เรียกว่า “วิชาหนังสือ”) อันแตกต่างจากความรู้แบบจารีตที่ต้องผ่านครู พิธีกรรม และอิงกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ทางความรู้ที่เกิดขึ้นในลักษณะดังกล่าวจึงเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณ^{๑๘}

ก่อนหน้าที่จะรวมหอสมุดของหลวงขึ้นเป็นหอสมุดสาธารณะประจำพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้สถาปนากรุงเทพฯขึ้นเป็นเมืองหลวงใน พ.ศ. ๒๓๒๖ ได้ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างหอพระไตรปิฎกของหลวงขึ้นเรียกว่า “หอพระมณเฑียรธรรม” เพื่อเก็บรวบรวมพระไตรปิฎกและหนังสือทางพระพุทธศาสนาเพื่อใช้ในการศึกษาเล่าเรียนของสงฆ์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ หอพระมณเฑียรธรรมนี้อยู่ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

^{๑๘}

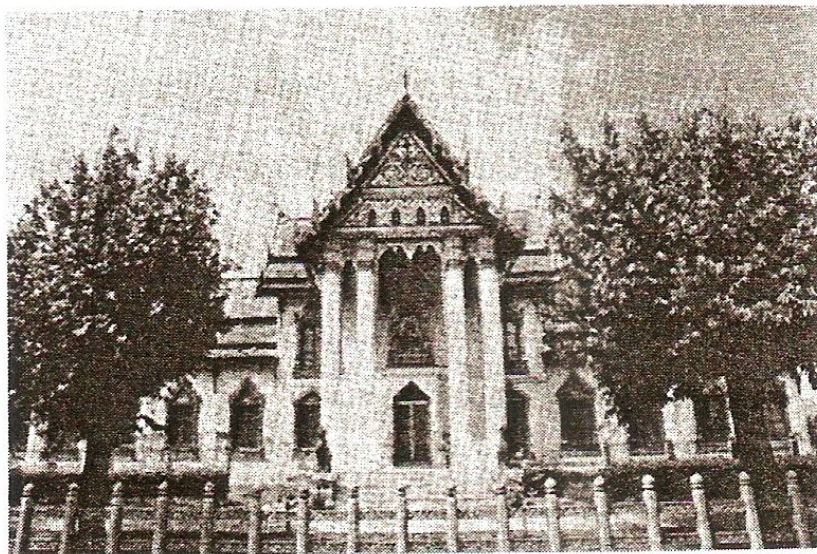
Patrick Jory, “Book and The Nation: The Making of Thailand’s National Library,” *Journal of Southeast Asian Studies* 31 (2000), 354 – 357.

หอพระมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

หอสมุดของหลวงอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีความสำคัญในการรวมหอพระสมุดสำหรับพระนครคือ “หอพุทธศาสนสังคหะ” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๓ ณ วัดเบญจมบพิตรเพื่อเก็บรวบรวมพระไตรปิฎกและหนังสือพุทธศาสนาทุกๆ ภาษา เมื่อประกาศพระราชประสงค์ออกไป มีผู้นำพระไตรปิฎกฉบับต่างๆ ตลอดจนหนังสือพุทธศาสนาถวายเป็นจำนวนมาก หอพุทธศาสนสังคหะจึงมีหนังสือหลายภาษา ส่วนมากเป็นหนังสือพระไตรปิฎกภาษาบาลี เป็นคัมภีร์โบราณเส้นจาร ทั้งอักษรขอม พม่า รามัญ สิงหล โรมัน ลาว ไทย พระไตรปิฎก ภาษาญี่ปุ่น ทั้งอักษรจีนและอักษรญี่ปุ่น หนังสือลานงา หนังสือทอดด้วยผ้าไหม หนังสือไตรภูมิฉบับมีรูปภาพ และสำเนาจารึก^{๑๙} เป็นต้น

^{๑๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานหอพระสมุดหอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๙), ๔๗.

หอพุทธศาสนสังคหะ ในวัดเบญจมบพิตร

นอกจากหอพระมณเฑียรธรรมและหอพุทธศาสนสังคหะแล้ว หอสมุดของหลวงที่นับว่าเป็นรากฐานสำคัญที่สุดของการรวมหอสมุดเพื่อสร้างเป็นหอสมุดใหญ่ประจำพระนคร เพื่อให้เป็น “ที่อาศัยแก่บรรดาประชาชนที่จะแสวงหาประโยชน์ต่างๆอันพึงจะได้ในการอ่านหนังสือ”^{๒๐} คือ “หอพระสมุดวชิรญาณ”

หอพระสมุดวชิรญาณ ตั้งขึ้นครั้งแรกภายในพระบรมมหาราชวังที่บริเวณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔^{๒๑} มีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นองค์ประธานทรงบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์ร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณ และเฉลิมพระเกียรติแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงได้พระราชทานนามหอสมุดว่า “หอพระสมุดวชิรญาณ” ตามสมณนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๒} เมื่อครั้งทรงผนวช

^{๒๐} “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก

๑๒๔,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๒๒ ร.ศ. ๑๒๔.

^{๒๑} ก่อนหน้าที่จะมีการรวมหอสมุด ๒๔ ปี

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานหอพระสมุด**, ๑๖.

หอพระสมุดวชิรญาณ เปิดให้บริการครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ผู้นำคนสำคัญที่ต้องการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทั้งสามพระองค์ทรงร่วมทำจดหมายประทานแก่บรรดาเจ้านายเพื่อหาทุนมาจัดสร้างหอพระสมุด โดยหอสมุดแห่งนี้สร้างขึ้นตามแบบอย่างห้องสมุดในยุโรป มีการสั่งหนังสือต่างๆจากต่างประเทศเข้ามาให้บริการ มีคณะกรรมการบริหาร มีบรรณารักษ์ควบคุมดูแลห้องสมุด แต่หอพระสมุดวชิรญาณในสมัยแรกก็ยังมีลักษณะเป็นห้องสมุดเฉพาะที่ให้บริการบุคคลเฉพาะกลุ่ม คือ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเท่านั้น

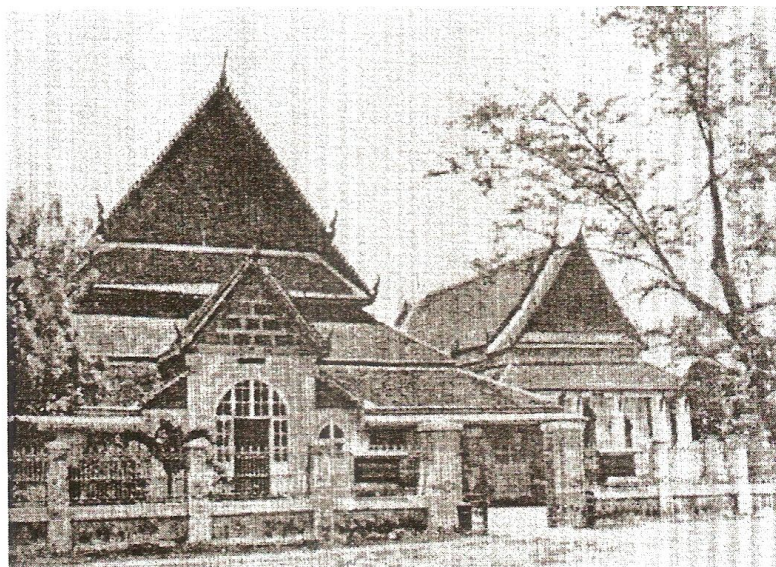
ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ หอพระสมุดวชิรญาณได้ถูกเปลี่ยนให้เป็น “หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร” มีฐานะเป็นหอสมุดสาธารณะ เหล่าชนชั้นนำมีแนวคิดที่จะเปลี่ยนฐานะหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๙ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^{๒๓} มีจดหมายเสนอแนะให้เปลี่ยนฐานะหอพระสมุด วชิรญาณ เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๙ ดังนี้คือ

“...ด้วยข้าพเจ้าคิดด้วยเกล้าฯเห็นว่าประเทศทั้งปวงย่อมถือว่าหอสมุดเป็นสฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งจำเป็นต้องมีทุกๆเมือง บรรดาซึ่งดำเนินไปสู่ทางเจริญ แลการที่จัดหอสมุดเช่นนั้น จำเป็นต้องจัดการเลือกหนังสือต่างๆ ซึ่งเป็นของมีประโยชน์ ทั้งเป็นหนังสือเขียนหรือหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่เพิ่มเติมให้หอสมุดดำเนินอยู่เสมอ หอพระสมุดวชิรญาณซึ่งเป็นหอสมุดสำคัญในพระนครมีอยู่แห่งเดียวในเวลานี้ การยังบกพร่องแลคาดเคลื่อนจากความเป็นหอสมุดสำหรับบ้านเมืองอยู่หลายประการ เป็นต้นว่าการที่ยังครึ่งสโมสรรและครึ่งหอสมุด ไม่เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งแท้ทั้ง ๒ อย่าง สมุดที่มีก็น้อยแลเป็นหนังสือเก่าแก่ไกลประโยชน์ที่ต้องการในปัจจุบันโดยมาก ส่วนกรรมการที่ดูแลจัดการนั้นมีมากเกินต้องการในประโยชน์ของหอพระสมุด ด้วยเหตุผลเหล่านี้

๒๓

ขณะนั้นดำรงพระยศเป็น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจัดการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับบ้านเมืองแลจัดการให้สมควรตามแบบแผนที่มีในประเทศอื่นๆโดยทางความคิด...”^{๒๔}

หอพระสมุดวชิรญาณ ณ พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังได้เสนอการเปลี่ยนแปลงหอพระสมุดวชิรญาณอีก ๖ ประการคือ

๑. ควรรวบรวมหนังสือในหอมนเทียรธรรมแลหอพระสมุดวชิรญาณเข้าเป็นหอพระสมุดของหลวงสำหรับพระนคร คงเรียกหอพระสมุดวชิรญาณ
๒. พนักงานหอสมุดนี้ควรมีผู้กำกับคือ “ตรีสดี” ทรงพระกรุณาโปรดตั้ง ๕ คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์บ้าง ข้าราชการบ้าง พระสงฆ์บ้างให้มีกำหนดตำแหน่งใน ๓ ปี ให้ผู้กำกับนี้มีหน้าที่ตรวจตราอย่าให้การเสื่อมทรามแลตรวจบัญชีที่จ่ายเงินในหอพระสมุดด้วยนอกจากผู้กำกับ ควรมี

^{๒๔} สจข., ร.๕ ศ. ๒๑/๖ “เรื่องพอพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่างๆสำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ,” (๒๐ ตุลาคม – ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๖)

บรรณารักษ์ ผู้ช่วยบรรณารักษ์ แลมีเสมียนพนักงาน
พอสมควร

๓. เงินหลวงที่จะจ่ายนอกจากเงินเดือนพนักงานควร
พระราชทานค่าหนังสือพิมพ์ “บาญชี” หนังสือ ประมาณปี
ละ ๑๐๐ ซึ่งเป็นกำหนด
๔. ข้อบังคับหอสมุดนี้ควรยอมให้มหาชนได้รับประโยชน์เป็น ๒
อย่างคือ คนที่จะไปอ่านหนังสือในหอสมุดควรให้ไปอ่านได้
เปล่า หรือมิฉะนั้นเรียกค่าธรรมเนียมอนุญาตคนละบาทให้
อ่านได้ปีหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งถ้าเป็นสมาชิกยืมหนังสือไปอ่าน
ถึงบ้านเรือนต้องเสียค่าอนุญาตเสมอปีละ ๑๒ บาท
๕. สถานที่ตั้งหอสมุดนี้ในชั้นต้นจะอาศัยที่ใด ๆ ก่อนก็ได้ ใน
ที่สุดควรจัดวัดบวรสถานสุทธารวาส หรือพระที่นั่งใน
พระราชวังบวรเป็นหอพระสมุด
๖. ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณเดี๋ยวนี้ควรจัดเป็นสโมสรให้ตรง
กับการคลังของข้าราชการ^{๒๕}

ข้อเสนอแนะของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลง คือ มีการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้น แต่เนื่องจาก
เกิดปัญหาและอุปสรรคในการรวมหอพระสมุดหลายประการ เช่น เรื่องอาคาร
สถานที่ และปัญหาจากบุคคลากร ทำให้หอพระสมุดฯ พัฒนาไปได้ช้า ตัวอย่างเช่น
กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ได้มีหนังสือทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวว่า

“อีกอย่างหนึ่งไลเบอรีเรียนตามที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรง
ราชานุภาพทรงกะว่าจะต้องค้างอยู่ในราคาปีละ ๑๒,๐๐๐ บาท ซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าจะทรงมุ่งหมายต่อหมอแฟรงเฟอ์เตอร์^{๒๖} ที่
ได้ย้ายมาจากกระทรวงต่างประเทศไว้ในกระทรวงมหาดไทย ซึ่งจะไม่

^{๒๕} สจข., ร.๕ ศ. ๒๑/๖ “เรื่องพอพระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่างๆสำหรับหนังสือพิมพ์
วชิรญาณ,” (๒๐ ตุลาคม – ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๖)

^{๒๖} ดร. ไอสตาร์ แฟรงเฟอ์เตอร์ ชาวต่างชาติผู้มีความรู้ทางบรรณารักษ์ที่มาช่วยจัดหมู่
หนังสือภาษาต่างประเทศ

ทำประโยชน์อะไรในกระทรวงมหาดไทยได้นอกจากเป็นผู้แสดงตนว่ารู้
ภาษาแมวอะไรต่างๆ แลซึ่งรัฐบาลก็จำต้องให้เงินเดือนอยู่แล้ว ไม่รู้ว่า
จะบิดไปปล่อยยี่ใด ศิริรวมพระดำริห์ของพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพในที่นี้ ก็เพื่อจะรวบรวมของที่ตั้งขึ้นแล้วกะร่องกะแร่
แลโรเรมาอยู่รวมป็นเป็นก้อนไว้ทีเดียวเท่านั้น”^{๒๓}

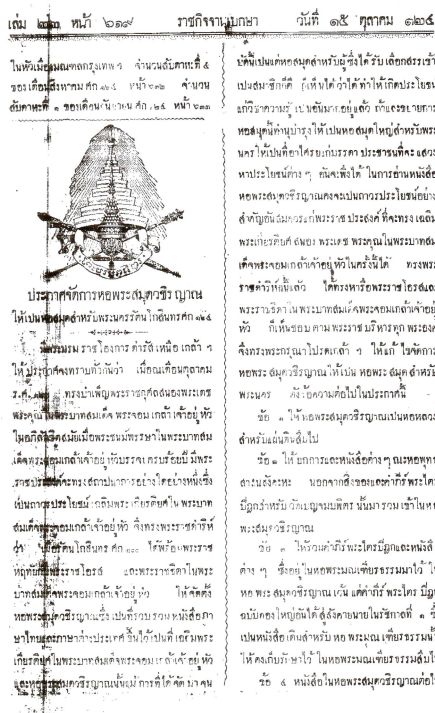
อย่างไรก็ตาม เจ้านายระดับสูงหลายพระองค์ต่างเห็นด้วยกับเสนอของ
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จนเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๘
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง “ความคิดเรื่องตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร”^{๒๔}
โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้เสนอให้รวมหอพุทธศาสนสังคหะ หอ
มณฑลธรรมและหอพระสมุดวชิรญาณเข้าไว้ด้วยกัน และให้จัดหนังสือแบ่ง
ออกเป็น ๓ แผนก คือ พระพุทธศาสนา ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ หอพระสมุด
แห่งใหม่ควรซื้อหนังสือเข้ามาเพิ่มเติม และเน้นการให้ความสำคัญแก่หนังสือ
ภาษาไทยและพระพุทธานุภาพมากที่สุด

ความคิดเรื่องตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครของสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพนี้ท้ายที่สุดได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของ “ประกาศจัดการหอพระ
สมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔” พระบรม
ราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศ ณ วันที่ ๑๒
ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘^{๒๕}

^{๒๓} สจข., ร.๕ ศ.๒๑/๘ “เรื่องตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร,” (๒๓ กันยายน ๑๒๒ – ๒๓
กันยายน ๑๒๓), หน้า ๒๙ – ๓๐.

^{๒๔} สจข., ร.๕ ศ. ๒๑/๘ “ความคิดเรื่องตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร” (๒๓ กันยายน ร.
ศ. ๑๒๒ – ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๓)

^{๒๕} ดูรายละเอียดของประกาศได้ในภาคผนวกท้ายบทความ

[illegible]

ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณ
ให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครในราชกิจจานุเบกษา

กล่าวโดยสรุปมูลเหตุแห่งการรวมหอสุมุดของหลวงทั้ง ๓ แห่งเข้าด้วยกัน อาจเกิดขึ้นจากปัจจัยหลัก ๒ ประการ คือปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายในนั้นได้แก่ การที่หอสุมุดของหลวงที่มีอยู่เดิมทั้ง ๓ แห่ง คือ หอพระมณฑิยธรรม หอพระสมุทวชิรญาณ และหอพุทธศาสนสังคหะ มีวัสดุที่แตกต่างกันคือ

หอประมณเฑียรธรรมมีหนังสือภาษามคธดีกว่าที่อื่น
หอประสมุตวรชิรญาณมีหนังสือภาษาไทยดีกว่าที่อื่น
หอปุทธศาสนสังคหะมีหนังสือพุทธศาสนา

หอสมุดทั้ง ๓ แห่งนี้ เมื่อต่างดำเนินการเองก็ไม่เจริญเท่าที่ควร กล่าวคือ หอพระมณเฑียรธรรมทำได้เพียงรักษาหนังสือเก่าไว้ ไม่ให้ชำรุดหรือสูญพังชำลง โดยไม่ได้หาหนังสือใหม่ หอพระสมุดวชิรญาณ ทำได้เพียงหาหนังสือไทยที่พิมพ์ ขยายในประเทศมารวบรวมพิมพ์และหนังสือไทยเรื่องเก่าที่เป็นต้นฉบับภาษาไทย

แต่ไม่สามารถจะหาหนังสือต่างประเทศที่ทันสมัย หนังสือไทยพื้นเมืองมีไม่มาก และหอพระสมุดวชิรญาณนั้นมีลักษณะเป็นครึ่งสโมสรครึ่งห้องสมุด ส่วนหอพุทธศาสนสังคหะเป็นหอสมุดตั้งใหม่ต้องใช้งบประมาณอีกมาก ด้วยสาเหตุที่หอสมุดทั้ง ๓ ไม่เจริญและแต่ละหอสมุดมีประโยชน์การใช้งานที่ต่างกัน จึงควรรวมหอทั้ง ๓ เข้าเป็นหอสมุดเดียว

ส่วนปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดการรวมหอสมุดของหลวงเพื่อสร้างเป็นหอสมุดประจำพระนครนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิรูปการศึกษา ความเจริญทางด้านการพิมพ์ การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งการเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับปรุงประเทศให้เป็นชาติที่มีอารยะ โดยใช้ “วิชาหนังสือ” เป็นเครื่องชี้วัดความเจริญ

๒. หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครในฐานะแหล่งข้อมูลทางสรรพวิทยาการ

ความรู้และสรรพวิทยาการของไทยถูกรวบรวมขึ้นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพลวิมลมังคลารามขึ้นเป็นอารามหลวงชั้นเอก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ – ๒๓๗๖ ตามพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา รวบรวมสถาปัตยกรรม ศิลปกรรมแขนงต่างๆ รวมทั้งรวบรวมสรรพวิทยาความรู้ ด้วยการจารึกลงบนศิลารายรอบบริเวณวัด ทั้งนี้ก็เพื่อให้วัดแห่งนี้เป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชนทั่วไป โดยไม่เลือกชั้น บรรดาศักดิ์ ดังนั้นจึงมีผู้เปรียบวัดพระเชตุพนฯ ไว้ว่า วัดแห่งนี้เป็นห้องสมุดประชาชนแห่งแรกของประเทศไทยเพราะวัดนี้ใช้พระอุโบสถ พระระเบียง ผนังของวัดจารึกเป็นหนังสือเรียนที่บันทึกเรื่องราวทางวิทยาการหรือศาสตร์ต่างๆ เหมือนห้องสมุดในสมัยโบราณ ดังเช่น

ห้องสมุดของพระเจ้าอัสเซอร์บาเนียล (Assurbanipal) ที่เมืองนิเนอเวห์ (Nineveh)^{๓๐}

พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงต้องการกระจายความรู้สู่สาธารณะได้รับการสืบต่อในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๘ “วิชาหนังสือ” ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญอาจพิจารณาได้จาก “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔” ที่ทรงให้จัดหนังสือออกเป็นแผนกดังนี้คือ

ข้อ ๔ หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณต่อไปให้จัดเป็น

๓ แผนก คือ

(๑) หนังสือแผนกพระพุทธศาสนา คือไม่ว่าหนังสือเขียนงานหรือพิมพ์ ไม่ว่าในภาษาใดๆ บรรดาที่เป็นหนังสือในพระพุทธศาสนาให้จัดไว้ในแผนกนี้

(๒) แผนกหนังสือไทย คือ นอกจากหนังสือแผนกพระพุทธศาสนา บรรดาหนังสือในภาษาหรือตัวหนังสือไทยทุกชนิด (คือ เจี๋ยว เขิน, เขมร, ฯลฯ ซึ่งนับในบุคคลจำพวกไทย) ให้จัดไว้ในแผนกนี้

(๓) แผนกหนังสือต่างประเทศ คือ หนังสือภาษาต่างประเทศให้จัดไว้ในแผนกนี้^{๓๑}

ประกาศข้างต้นนี้สะท้อนว่า หนังสือที่ถูกรวบรวมไว้ในหอพระสมุดแห่งใหม่ ได้แก่ หนังสือประเภทปรัชญา วรรณคดี และประวัติศาสตร์ การจัดหนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ในหนังสือ “ตำนานหอพระสมุด” เกี่ยวกับประเภทและจำนวนหนังสือที่มีในหอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครทั้งที่มีอยู่เดิม มีผู้ถวาย และหอสมุดจัดซื้อใหม่

^{๓๐} รำภี กุลสมบุญ, วัดพระเชตุพนฯห้องสมุดประชาชนแห่งแรกในประเทศไทย (พระนคร: ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๘), ๘ – ๒

^{๓๑} “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๒ ร.ศ. ๑๒๔.

ในระยะแรกไว้โดยละเอียด ในที่นี้ผู้วิจัยขอเสนอข้อมูลดังกล่าวในรูปแบบของ
ตาราง ดังนี้^{๓๒}

๑. แผนกศาสนา	
ประเภท	จำนวน
พระไตรปิฎกคัมภีร์ลาน	๖๖๔๐ คัมภีร์, หนังสือปลีก ๒๓/๔๖ ผูก
แปลร้อยเทศนาภาษาไทย	๓๘๐๑ ผูก สมุด ๘๑๑๖ เล่ม
๑. แผนกศาสนา (ต่อ)	
ประเภท	จำนวน
แปลร้อยเทศนาอักษรลาว	๖๔๘ คัมภีร์ หนังสือปลีก ๖๑๒๒ ผูก
๒. แผนกหนังสือไทย	
๒.๑ หมวดโบราณคดี (ประวัติศาสตร์)	
พงษาวดาร ตำนาน ประวัติ	๔๔๔ เรื่อง ๒๑๕๕ เล่ม
จดหมายเหตุ	๑๒๓/๕๙ เรื่อง ๑๔๓๕๔ เล่ม
๒.๒ หมวดตำรา	
ภูมิศาสตร์	๙ เรื่อง ๒๖ คัมภีร์ หนังสือปลีก ๔ ผูก
ยุทธศาสตร์	๙ เรื่อง ๕ ผูก สมุด ๖๙ เล่ม
สัตวศาสตร์	๒๘ เรื่อง ๖๔ เล่ม
เวชศาสตร์	๘๓ เรื่อง ๔๘ ผูก สมุด ๒๙๘ เล่ม
๒. แผนกหนังสือไทย (ต่อ)	
ประเภท	จำนวน
อาถรรพศาสตร์	๑๓ เรื่อง ๔ ผูก สมุด ๖๓/ เล่ม
ศิลปศาสตร์	๔๓ เรื่อง ๓/๙ เล่ม
นาฏศาสตร์	๓ เรื่อง ๓ เล่ม
ธาตุศาสตร์	๑๓/ เรื่อง ๑ ผูก สมุด ๒๓ เล่ม
ตำราพระราชพิธี	๑๑๔ เรื่อง ๑๓๑ เล่ม
ตำราเบ็ดเตล็ด	๑๑ เรื่อง ๑๑ เล่ม

๓๒

อักษรวิธีตรงตามต้นฉบับ

โหราสาตร	๔๑ เรื่อง ๒๒ ผูก ๒๓๙ เล่ม
ดาราสาตร	๖ เรื่อง ๑๔ เล่ม
เลขวิธี	๕ เรื่อง ๕ เล่ม
ธรรมสาตร	๓๔๘ เรื่อง ๘๓๓ เล่ม
๓. แผนกหนังสือต่างประเทศ (ต่อ)	
ประเภท	จำนวน
อักษรสาตร	๔๙๓ เรื่อง ๙๓๕ เล่ม
โอวาท	๔๙ เรื่อง ๖ ผูก สมุด ๑๑๓ เล่ม
๒.๓ หมวดวรรณคดี	
กลอนเทศน์	๑๙ เรื่อง ๓๒ คัมภีร์ หนังสือปลีก ๑ ผูก
บทละคร	๕๒๖ เรื่อง ๒๒๕๒ เล่ม
กลอนอ่าน	๒๖๒ เรื่อง ๑๑๐๒ เล่ม
กลอนสวด	๑๔๔ เรื่อง ๓๖๒ เล่ม
กลอนร้อง	๖๑ เรื่อง ๒๘๒ เล่ม
ฉันท	๘๘ เรื่อง ๒๓๙ เล่ม
โคลง ลิลิต	๑๒๔ เรื่อง ๔๕๘ เล่ม
๓. แผนกหนังสือต่างประเทศ	
๓.๑ ภาษาตะวันออก	
อักษรจีนภาษาจีน	๙๒ เรื่อง ๔๑๙๓ เล่ม
อักษรญี่ปุ่นภาษาญี่ปุ่น	๕๒ เรื่อง ๔๕๘ เล่ม
ภาษารามัญ	๓ เรื่อง ๑๑ ผูก สมุด ๒๕ เล่ม
ภาษามลายู	๑ เรื่อง ๑ เล่ม
ภาษาพม่า	๑ เรื่อง ๑ เล่ม
๓.๒ ภาษาตะวันตก	
ภาษาโปเกตุ	๙ เรื่อง
ภาษาวิลันดา	๑๑ เรื่อง
ภาษาอังกฤษ	๙๒ เรื่อง
ภาษาฝรั่งเศส	๔๑ เรื่อง

ภาษาเยอรมัน	๒๙ เรื่อง
ภาษาลติน	๓๗ เรื่อง
ภาษาสเปน	๔ เรื่อง

การจัดหมวดหมู่หนังสือ (Cataloging) ที่เกิดขึ้นในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครนับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะแสดงให้เห็นการให้ความสำคัญกับความรู้ประเภทต่างๆ หอพระสมุดแห่งนี้ได้แบ่งหนังสือออกเป็น ๓ ประเภท คือ หนังสือพระพุทธรศาสนา หนังสือภาษาไทย และหนังสือภาษาต่างประเทศ หนังสือพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นภาษาบาลี ถ้าเป็นหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่เป็นภาษาไทย เช่น ชาดกจะจัดอยู่ในหนังสือภาษาไทย หนังสือพุทธศาสนาแบ่งเป็น ๕ หมวด คือ พระวินัย พระสูตร พระปรมัตถ์ สัททวิเสส ตำนาน ส่วนหนังสือต่างประเทศแบ่งออกเป็นสองหมวดอย่างกว้างๆ คือ หนังสือภาษาตะวันออก และหนังสือภาษาตะวันตก^{๓๓}

หนังสือภาษาไทยได้รับการจัดหมวดหมู่อย่างเป็นพิเศษ แยกออกเป็นสามสาขาวิชาหรือสามหมวด มีวิธีการจัดเก็บที่ละเอียดซับซ้อนกว่าหมวดหนังสือพระพุทธรศาสนาและหนังสือต่างประเทศ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากหนังสือภาษาไทยเหล่านี้ เป็นเครื่องมือสำคัญที่สามารถเผยแพร่ความรู้ได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการจัดหมวดหมู่หนังสือภาษาไทยของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงการประมวลความรู้ที่เป็นมาตรฐานของรัฐไทย

๓๓

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานหอพระสมุด**, หน้า ๙๓ – ๙๔.

ต้นฉบับตัวเขียนประเภทหนังสือสมุดไทย

แพทริก โจรี ได้วิเคราะห์ว่า การแบ่งหนังสือภาษาไทยออกเป็น ๓ ประเภท คือ หมวดโบราณคดี วรรณคดี และหมวดตำราเป็นการให้ความหมายใหม่แก่ “ความรู้ก่อนสมัยใหม่” อันได้แก่ ต้นฉบับตัวเขียน พงศาวดาร คัมภีร์ต่างๆ ของไทย ที่ถูกจัดประเภทและรวบรวมไว้เป็นกลุ่มความรู้ ซึ่งเป็นแนวคิดการจัดรูปแบบความรู้ที่มาจากตะวันตก การจัดการแบ่งประเภทตำราและหนังสือของไทย เหล่านี้ ทำให้เห็น “องค์ความรู้ของไทย” อันประกอบด้วย ความรู้ประเภทแรกคือ ประวัติศาสตร์ (หมวดโบราณคดี) ที่นักปราชญ์ไทยได้สร้างงานเขียน ประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีช่วงระยะเวลายาวนาน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และจนถึงกรุงเทพฯ รวมถึงตำนานของผู้ปกครองในท้องถิ่นต่างๆ และตำนาน พระธาตุที่สำคัญ ความรู้ประเภทต่อมาคือ หมวดวรรณคดีไทย (ไม่รวมถึงภาษาบาลี เพราะถูกมองว่าศักดิ์สิทธิ์) ได้รับการให้ความสำคัญในฐานะที่แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยเป็นชาติที่ “ศิวิไลซ์” ความรู้ประเภทสุดท้ายคือตำราโบราณ (หมวดตำรา) ซึ่งมีทั้งที่เป็นศาสตร์และศิลป์อันเป็นความรู้สมัยจารีตของไทย การแบ่งศาสตร์และศิลป์เป็นอิทธิพลความรู้ตะวันตกที่เข้ามาสู่ราชสำนัก ปัจจุบันคุณค่าของความรู้พื้นถิ่นเหล่านี้ ไม่ได้เอาไว้ประยุกต์ใช้ทำงานเหมือนศาสตร์

ความรู้ที่ตะวันตก แต่ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ชาติไทย^{๓๕} เช่น เวชศาสตร์ นาฏยศาสตร์ ตำราราชพิธี ตำราพยากรณ์ เป็นต้น

สำหรับวิธีการรวบรวมหนังสือซึ่งเป็นแหล่งรวมสรรพวิทยาการด้านต่างๆ ของไทยนั้น คณะกรรมการหอพระสมุดฯ มีวิธีการ คือ “รับบริจาค ค้นหา และรับซื้อเอกสาร” หนังสือภาษาไทยที่หอพระสมุดฯ รวบรวมไว้นั้น มักเป็นตำราตัวเขียน อันได้แก่ ไบลานและสมุดข่อย หนังสือเหล่านี้เข้าสู่หอพระสมุดฯ หลากหลายวิธี วิธีแรกคือการรับบริจาคจากชนชั้นสูงด้วยกันเอง^{๓๕} มีหนังสือจำนวนมากที่น่าสนใจและมีผู้บริจาค เช่น บันทึกรความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ตำราแพทย์จากกรมหมื่นชัชวาทนเรนทร ที่ได้รับมรดกจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ตำราทำกระเบื้องเคลือบแลหุงกระจกสีของพระองค์เจ้าปรีดา เป็นต้น^{๓๖}

วิธีต่อมาของการหาหนังสือเข้าหอพระสมุดฯ รัชฎาณฯ ก็คือ การค้นหา ใน “ตำนานหอพระสมุด” กล่าวไว้ว่าหอพระสมุดฯ ได้หนังสือที่หามาได้จากหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองเพชรบุรีที่ “มีหนังสือเก่าๆ และมีเรื่องแปลกๆ มาก”^{๓๗} เพราะพระสงฆ์เมืองเพชรบุรีช่วยกันซ่อนหนังสือเก่าพวกพระไตรปิฎก และพงศาวดารฉบับต่างๆ เพื่อป้องกันกองทัพมาที่อาจยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาและทำลายหนังสือเก่า นอกจากนี้ ที่มณฑลนครศรีธรรมราชยังมีหนังสือตำนานกรุงเก่าและพระราชกฤษฎีกาต้นหนังสือทองตรา^{๓๘} อีกด้วย

หนังสือที่มาจากท้องถิ่น ข้าราชการที่ทำงานประจำอยู่ในท้องถิ่นมีหน้าที่ไปสืบหา ถ้าหนังสือตัวเขียนที่มาจากท้องถิ่นที่คิดว่าดี ก็ให้จัดซื้อหรือถ้าไม่แน่ใจก็ให้นำเจ้าของหนังสือมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดฯ รัชฎาณฯ สำหรับพระนคร (พ.ศ. ๒๔๕๘ -

^{๓๕} Patrick Jory, “Book and the Nation: The Making of Thailand’s National Library,” 368.

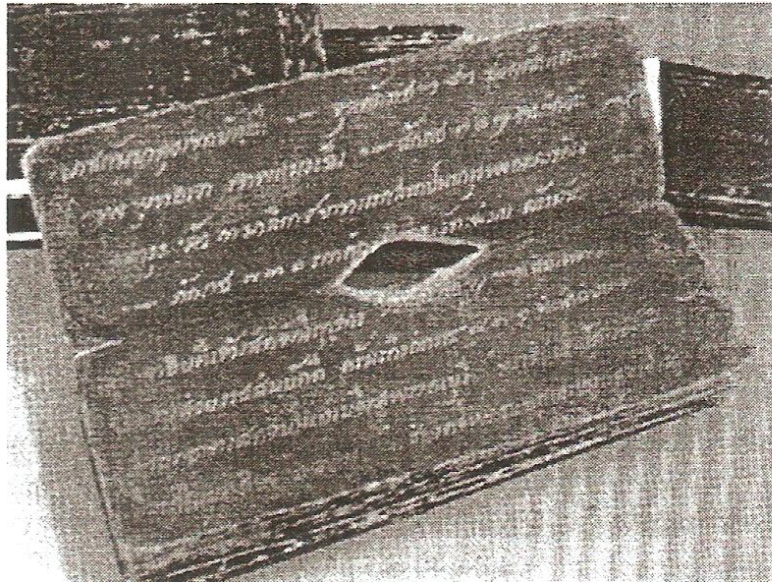
^{๓๕} เมื่อมีผู้บริจาคหนังสือให้หอพระสมุดฯ ทางกรรมการหอพระสมุดฯ ก็จะลงประกาศซื้อผู้บริจาคและซื้อหนังสือที่ได้รับบริจาคในราชกิจจานุเบกษา และวารสารวชิรญาณซึ่งเป็นวารสารของหอพระสมุด

^{๓๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานหอพระสมุด*, ๓/๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, ๓/๕.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, ๓/๖.

๒๔๓/๕) เพื่อทางหอพระสมุดจะได้ประเมินราคาแล้วจัดซื้อในราคาที่พอสมควร วิธีการหาหนังสือจากท้องถื่นทำให้ได้หนังสือเข้าหอพระสมุดฯจำนวนมาก เช่น พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ เป็นต้น

ต้นฉบับตัวเขียนพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐ

ส่วนหนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทยของประเทศต่างๆที่เคยเข้ามาติดต่อกับสยามทั้งที่ตีพิมพ์แล้วและยังไม่ได้ตีพิมพ์ หอพระสมุดวชิรญาณฯ ได้ขอความร่วมมือจากกระทรวงต่างประเทศของประเทศต่างๆ ให้บริจาคหนังสือที่หอพระสมุดฯต้องการ เช่น รัฐบาลอังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันดา เป็นต้น “ตำนานหอพระสมุด” มีรายชื่อหนังสือที่ได้รับบริจาคจากต่างประเทศตัวอย่างเช่น

หนังสือที่ได้มาจากประเทศอังกฤษ ๓ เรื่อง

๑. จดหมายเหตุอังกฤษเข้ามาค้าขายในครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คฤศตศก ๑๖๐๓ พ.ศ. ๒๑๕๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถจนคฤศตศก ๑๖๘๘ พ.ศ. ๒๒๓๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเรื่อง ๑ แลได้พิมพ์แล้ว ๓ เล่ม กำลังพิมพ์อยู่เล่ม ๑ รวมเปนหนังสือ ๑๒๒๐ หน้า

๒. ใบบอกครอเฟอตุตอังกฤษ เข้ามาในชั้นกรุงรัตนโกสินทรเมื่อพ.ศ. ๒๓๖๔ ในรัชกาลที่ ๒ ได้พิมพ์แล้วเปนหนังสือ ๒๙๖ หน้าเรื่อง ๑
๓. ใบบอกเบอนิหุตอังกฤษ เข้ามาเมื่อพ.ศ. ๒๓๖๘ ในรัชกาลที่ ๓ ได้พิมพ์แล้วเปนหนังสือ ๓๔๘๕ หน้า เรื่อง ๑
๔. ใบบอกเชอเยมสบรุกหุตอังกฤษ เข้ามาเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๑ พ.ศ. ๒๓๙๔ ในรัชกาลที่ ๓ เปนหนังสือ ๕๕๐ หน้า เรื่อง ๑
๕. ใบบอกเมืองไทรบุรี ครึ่งรัชกาลที่ ๓ เปนหนังสือ ๔๗๐ หน้า เรื่อง ๑
๖. ใบบอกเชอยอนเบาริงหุตอังกฤษ และเชอแฮรีปากซุอุปหุตอังกฤษเข้ามาทำสัญญา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เปนหนังสือ ๑๑๐๐ หน้า เรื่อง ๑
๗. ใบบอกเรื่องหุตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เปนหนังสือ ๘๐๐ หน้า เรื่อง ๑^{๓๙}

วิธีรวบรวมหนังสือของหอพระสมุดฯ อีกช่องทางหนึ่งคือการรับซื้อหนังสือเก่า ทั้งนี้หอพระสมุดฯวิธานฯ ต้องการหนังสือเก่าที่เขียนถูกต้อง และมีข้อมูลที่น่าสนใจมากกว่าหนังสือที่มีรูปเล่มและตัวอักษรสวยงาม ดังนั้นทาง หอพระสมุดฯจึงมีการตั้งเกณฑ์ราคาการซื้อไว้ โดยแบ่งออกเป็น “หนังสือชั้นตรี” “หนังสือชั้นโท” และ “หนังสือชั้นเอก” “หนังสือชั้นตรี” ได้แก่เรื่องที่เขียนดี (ตัวอักษร) แต่เป็นเรื่องที่สามารถพบได้ทั่วไป หรืออาจจะตัวเขียนไม่ดี แต่หอพระสมุดฯ ต้องการมีไว้เพื่อตรวจสอบ “หนังสือชั้นโท” คือมีเนื้อหาที่แปลกและน่าสนใจ แต่ตัวเขียนไม่ดี ไม่สวยงาม และ “หนังสือชั้นเอก” นั้น ได้แก่เล่มที่มีตัวเขียนสวยงาม และเรื่องก็น่าสนใจอีกด้วย^{๔๐} หอพระสมุดฯวิธานฯ ได้ตั้งคณะกรรมการไว้สำหรับตีราคาหนังสือเป็นการเฉพาะ ต่อมาการตีราคาหนังสือเก่าของคณะกรรมการนี้ได้กลายเป็นมาตรฐานของ “นักเลงหนังสือเก่า” และ “นายหน้า” ขายหนังสือในเวลาต่อมา เนื่องจากบรรดานักเลงหนังสือเก่านิยมให้คณะกรรมการหอพระสมุดฯวิธานฯเป็นผู้ตีราคาหนังสือให้

^{๓๙}

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานหอพระสมุด**, ๘๓.

^{๔๐}

เรื่องเดียวกัน.

ภารกิจสำคัญอีกประการหนึ่งของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร คือ “การชำระหนังสือโบราณ” สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ เรื่องการชำระหนังสือโบราณว่า หอพระสมุดฯ มิได้มีความมุ่งหมายที่จะเก็บรวบรวมหนังสือให้ครบทุกเรื่องเท่านั้น หากแต่ประสงค์ให้หนังสือทุกเรื่องที่มีในหอพระสมุดฯ เป็นฉบับที่ถูกต้องและดีที่สุดจะได้พิมพ์เผยแพร่ให้ความรู้แก่มหาชน ดังนั้น การชำระหนังสือเพิ่มเติมจึงเป็นหน้าที่ของพนักงานหอพระสมุดฯ อีกอย่างหนึ่งด้วย^{๔๑} ซึ่งทำได้ ๒ แบบคือ การชำระเนื้อความ และชำระถ้อยคำสำนวน ทั้งนี้เพราะหนังสือโบราณนั้นมีการคัดลอกต่อกันมาและมีหลายสำนวน ความคลาดเคลื่อนและข้อผิดพลาดของหนังสือแต่ละเล่มนั้นจึงเกิดขึ้นมาก

นอกจากหนังสือแล้ว หอพระสมุดวชิรญาณฯ ยังเป็นแหล่งรวบรวม สไลด์ทัศนวัสดุที่มีคุณค่าต่อการศึกษาอย่างยิ่ง อาทิเช่น รูปภาพ^{๔๒} แผนที่ ตัวอย่างผ้าห่อคัมภีร์ และพระพิมพ์ มีการรวบรวมตู้สำหรับใส่หนังสือ ตู้ทองลายรดน้ำ หีบพระธรรมที่มีการเขียนศิลปะลายไทยไว้อย่างประณีต อันแสดงให้เห็นวิถีชีวิตและฝีมือช่างไทยโบราณ ซึ่งนับว่าเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติ รวมทั้งสิ่งตีพิมพ์จำพวกหนังสือพิมพ์รายวัน และวารสาร ทั้งที่พิมพ์ในและนอกประเทศ หอพระสมุดวชิรญาณฯ ก็ทำหน้าที่รวบรวมเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ไว้ด้วย

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการรวบรวมหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณฯ ทั้ง ๓ วิธี การรวบรวมสไลด์ทัศนวัสดุ รวมถึงการชำระหนังสือโบราณนับว่าเป็นกลไกสำคัญในการสะสมและเพิ่มพูนทรัพยากรของ “วิทยสมบัติ” ให้มีขึ้นในสยามประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งการรวบรวมต้นฉบับตัวเขียน หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครแห่งนี้จึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งรวบรวมสรรพวิทยาการแขนงต่างๆ ทำให้ประชาชนชาวไทยได้ใช้ประโยชน์จากหอสมุดแห่งนี้มาจนถึงปัจจุบัน

^{๔๑} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานหอพระสมุด**, ๑๐๘ – ๑๐๙.

^{๔๒} มีทั้งรูปคน รูปวัตถุ แผนที่ รูปสถานที่ รูปเหตุการณ์ และรูปต่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ หอพระสมุดฯ มีรูปภาพจำนวน ๒๔,๓๙๘ รูป ดู, กรมศิลปากร, **หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร** (ราชบุรี: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓), ๓/๔.

๓. หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครกับการส่งเสริมเรื่องไทยศึกษา

เมื่อมีการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้นอย่างถาวรนอกจากหอพระสมุดฯ แห่งนี้จะสร้างคุณูปการในฐานะแหล่งรวบรวมความรู้อันเป็นประโยชน์แล้ว ภารกิจหนึ่งที่คณะกรรมการหอพระสมุดฯ ทำควบคู่กันคือการส่งเสริมเรื่องไทยศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการแปลและเรียบเรียงหนังสือขึ้นใหม่ การแลกเปลี่ยนหนังสือกับสมาคมสำคัญในต่างประเทศ ตลอดจนการจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับไทยออกเผยแพร่

“ตำนานหอสมุด” พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพให้ข้อมูลที่น่าสนใจไว้ว่า หนังสือที่หอพระสมุดฯ ได้มาจากต่างประเทศนั้น คณะกรรมการได้แปลหนังสือประเภทพงศาวดารออกเป็นภาษาอังกฤษ เช่น พงศาวดารกรุงเก่าภาษาฝรั่งเศส และจดหมายเหตุครั้งแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองภาษาฮอลันดา การแปลพงศาวดารของไทยให้เป็นภาษาอังกฤษนี้น่าจะเพื่อประโยชน์ทางวิชาการทั้งต่อนักประวัติศาสตร์ทั้งชาวไทยและต่างประเทศ

ยังหนังสือต่างประเทศซึ่งเกี่ยวแก่พงษาวดารไทยบางเรื่องที่กรรมการได้ให้แปลจากภาษาอื่นออกเป็นภาษาอังกฤษ คือ

๑. พงษาวดารกรุงเก่า เตอแปงแตง ได้แปลจากภาษาฝรั่งเศส เป็นภาษาอังกฤษ เรื่อง ๑

๒. จดหมายเหตุครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง วันวลิต แต่งเป็นภาษาฮอลันดา ได้ให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ เรื่อง ๑^{๔๓}

นอกจากนี้หอพระสมุดฯ ยังได้แลกเปลี่ยนหนังสือที่ดีพิมพ์ขึ้นกับสมาคมสำคัญในต่างประเทศทั้งในทวีปยุโรป อเมริกา และเอเชีย ด้วยเหตุนี้หนังสือภาษาไทยประเภทประวัติศาสตร์ และวรรณคดี รวมทั้งวารสารบางฉบับของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ – ๖ จึงมีอยู่ที่ห้องสมุดและสมาคมในต่างประเทศ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้บันทึกรายชื่อห้องสมุดและสมาคมที่มีการแลกเปลี่ยนหนังสือกับหอพระสมุดวชิรญาณฯ ไว้ ๒๙ แห่ง ดังนี้คือ^{๔๔}

^{๔๓} กรมศิลปากร, **หอพระสมุด วชิรญาณสำหรับพระนคร**, ๘๖.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, ๘๘ – ๘๙.

ประเทศ	ชื่อห้องสมุด/ สมาคม	เมือง
อังกฤษ	สถาน รอยัล แอนโธรโปโลยีคัล หอสมุดกระทรวงอินเดีย สโมสร์ รอยัล อาเซียติค หอสมุด บอดะเลี่ยน มหาวิทยาลัย	ลอนดอน ลอนดอน ลอนดอน ออกสฟอร์ด
ฝรั่งเศส	สโมสร์ อาเซียติค หอสมุด มิวเซียมซีเมต์ โรงเรียนพิเศษสำหรับภาษาตะวันออก สมาคมโบราณคดี อินเดียตะวันออก	ปารีส ปารีส ปารีส ปารีส
เยอรมนี	มิวเซียมเอธิโนโลจี โรงเรียนภาษาตะวันออก เสมินารี ภาษาตะวันออก	เบอร์ลิน เบอร์ลิน อัลเล
ออสเตรีย	สโมสร์อัลโตรโปล	เวียนนา
ฮอลแลนด์	สถาน รอยัล อินสติตยูต	เฮค
อิตาลี	โรงเรียนออเรียนตัล ในมหาวิทยาลัย	โรม
อเมริกา	สโมสร์อเมริกัน ออเรียนตัล สถาน สมิทโซเนียน หอสมุด สถิติพยากรณ์	นิวยอร์ก วอชิงตัน มอนเตวิโด
อินเดีย	สาขาสโมสร์ รอยัล อาเซียติค ภาคเบงกอล กรมโบราณคดี อาคาร ปานิณี ภูวนศวรี สาขาสโมสร์ รอยัล อาเซียติค ภาคบอมเบ	กัลกัตตา ลิมลา อาละหะบัด บอมเบ
สเตรตเสต เทลเมนต์	สาขาสโมสร์ รอยัล อาเซียติค	สิงคโปร์
อินโดจีน ฝรั่งเศส	สโมสร์เรียนการอินโดจีน สมาคม อิกสเตรมออเรียนต์	ไซ่ง่อน ฮานอย
ชวา	สโมสร์ บะเตเวียน	บะเตเวีย
เกาะฟิลิปปิน	กรมตรวจ อะเธโลจี	มะนิลา

ประเทศ	ชื่อห้องสมุด/ สมาคม	เมือง
เมืองจีน	สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค	เซี่ยงไฮ้
ญี่ปุ่น	สโมสร เยอรมัน สำหรับความรู้ทางตะวันออก	โตเกียว

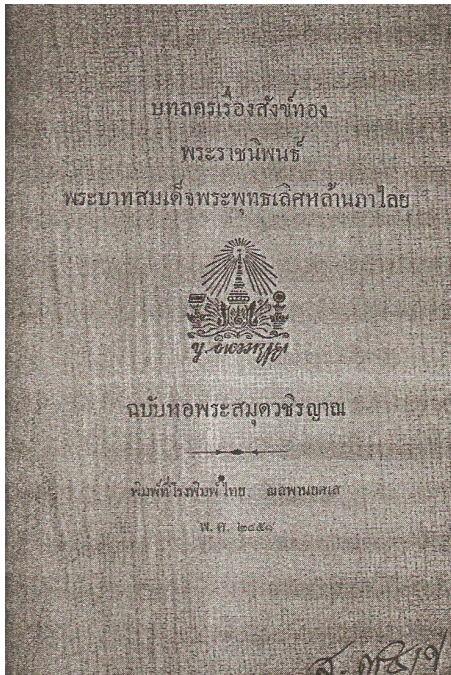
การส่งเสริมเรื่องไทยศึกษาของหอพระสมุดวชิรญาณฯ อีกประการหนึ่งคือการจัดพิมพ์หนังสือเพื่อการอนุรักษ์ต้นฉบับและเผยแพร่ความรู้ให้แพร่หลาย แต่เดิมหอพระสมุดวชิรญาณมีการจัดพิมพ์หนังสือออกเผยแพร่มาตั้งแต่ยังเป็นหอพระสมุดสำหรับพระบรมราชตระกูล โดยพิมพ์เป็นวารสารรายสัปดาห์บ้างรายเดือนบ้างในชื่อ “วชิรญาณ” และ “วชิรญาณพิเศษ” แจกจ่ายแก่สมาชิกของหอพระสมุดรวมทั้งจำหน่ายแก่บุคคลผู้สนใจทั่วไป

เมื่อหอพระสมุดยกฐานะเป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครก็ยังคงพิมพ์ทั้งหนังสือเก่า หนังสือแปล และหนังสือที่คัดลอกมาจากต่างประเทศออกเผยแพร่อยู่

ในบรรดาหนังสือต่างๆ ที่ได้รับการจัดพิมพ์ บางเรื่องมีขนาดหนาบางไม่เท่ากันตามกำลังทรัพย์ของผู้รับพิมพ์ในการกุศล ภายหลังหอพระสมุดวชิรญาณฯ จึงจัดรวมหนังสือจำพวกเดียวกันไว้ด้วยกัน ทั้งนี้เพื่อรักษาหนังสือมิให้กระจัดกระจาย เช่น หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร ลัทธิธรรมเนียม เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ และชุมนุมพระบรมราชาธิบาย เป็นต้น นอกจากจัดพิมพ์หนังสือแล้ว หอพระสมุดฯ ยังพิมพ์แผนที่ออกจำหน่ายด้วย เช่น แผนที่ป้อมเมืองธนบุรี ครึ่งรบฝรั่งเศสต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ รวมทั้ง Plan of the Fortress of Bangkok in the Kingdom of Siam ซึ่งมองซิเออร์วอลแลนด์เดสเวอร์เกนส์ นายทหารช่างฝรั่งเศสที่รักษาป้อมนครานั้นได้ทำไว้^{๔๕}

ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพทรงอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณฯ นั้น หนังสือทุกเล่มที่นำออกเผยแพร่ มักจะได้รับความนิยมและเป็นที่ชื่นชมของคนทั่วไปทั้งนี้หนังสือต่างๆ ที่หอพระสมุดฯ พิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ มีจำนวนทั้งสิ้น ๑,๑๒๘ เรื่อง

^{๔๕} กรมศิลปากร, หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, หน้า ๘๕.

ตัวอย่างหนังสือที่หอพระสมุดวชิรญาณฯจัดพิมพ์เผยแพร่

กล่าวโดยสรุปภารกิจประการสำคัญของหอพระสมุดวชิรญาณฯที่สร้างคุณประโยชน์ให้ชาวไทยคือ “การส่งเสริมเรื่องไทยศึกษา” ไม่ว่าจะเป็นการแปลและเรียบเรียงหนังสือขึ้นใหม่ การแลกเปลี่ยนหนังสือกับสมาคมสำคัญในต่างประเทศ ตลอดจนการจัดพิมพ์หนังสือออกจำหน่าย ภารกิจเหล่านี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หอพระสมุดวชิรญาณฯสำหรับพระนครแห่งนี้มิได้เป็นเพียงสถานที่ “รักษา” หนังสือ หากแต่ยังเป็นคลังแห่งวิทยาการที่มีการ “เพิ่มพูน” ความรู้แขนงต่างๆอีกด้วย

๔. มรดกของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครในสังคมไทย

ตลอดระยะเวลา ๑๐๗ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๘ – ๒๕๕๕) หอสมุดสาธารณะแห่งแรกของไทย มีความเจริญก้าวหน้าและพัฒนามาเป็นลำดับ ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้แยกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครออกเป็น ๒ หอ คือ หอพระสมุดวชิรญาณ และหอพระสมุดวชิราวุธ โปรดพระราชทานพระที่นั่งคิโมกขพิมาน ในพระราชวังบวรสถานมงคล ให้เป็นที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับเก็บพระคัมภีร์ จดหมายเหตุของเก่าและ

ต้นฉบับตัวเขียนไว้ให้บริการสำหรับราชบัณฑิตและนักเรียนสนใจแสวงหาความรู้ อนุญาตให้ราษฎรเข้าอ่านหนังสือตั้งแต่เวลา ๑๐ นาฬิกาทุกวัน เว้นวันจันทร์ เป็นวันปิดหอพระสมุด ผู้ที่มาอ่านหนังสือไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมใดๆทั้งสิ้น ถ้าต้องการจะคัดสำเนาหนังสือ ต้องได้รับอนุญาตจากราชบัณฑิตยสภาก่อน จึงสามารถคัดสำเนาได้

ส่วนตึกถาวรวัตถุนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดพระราชทานนามใหม่ว่า หอพระสมุดวชิราวุธ เป็นที่เก็บหนังสือตัวพิมพ์ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ รวมทั้งรูปถ่ายและหนังสือพิมพ์ข่าวต่างๆ สำหรับประชาชนจะได้อ่านตามต้องการ และเป็นสถานที่จัดพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดฯ ด้วย จวบจน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีพระราชกฤษฎีกาจัดวางระเบียบราชการสำนักงานและกรมในกระทรวงธรรมการ โดยให้จัดตั้งกรมศิลปากรขึ้นในกระทรวงธรรมการและโอนงานของราชบัณฑิตยสภา ซึ่งรวมงานของหอพระสมุดสำหรับพระนครมาอยู่ภายใต้กรมศิลปากรด้วย และกำหนดให้หอพระสมุดสำหรับพระนครมีฐานะเป็นกอง เรียกว่า กองหอสมุด และระยะนี้ปรากฏว่าได้เปลี่ยนชื่อจาก “หอพระสมุดสำหรับพระนคร” มาเป็น “หอสมุดแห่งชาติ”

ตึกถาวรวัตถุ

แม้ว่าหอสมุดสาธารณะแห่งนี้จะพัฒนามาเป็นลำดับขั้น เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านสถานที่ตั้ง กรรมการหอพระสมุด ตลอดจนการบริหารจัดการ แต่สิ่งหนึ่งที่ยังคงอยู่ท่ามกลางกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงนั้นคือ วิธีคิดบางประการที่สะท้อนผ่านนโยบายและวิถีปฏิบัติของคนในสังคม จนอาจเรียกได้ว่าเป็น “มรดก” ของหอพระสมุดวชิรญาณฯ ที่ยังหลงเหลืออยู่ในสังคมไทย โดยมรดกประการแรกคือ “ความหวงแหนหนังสือ”

เมื่อครั้งตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ในตำนานหอสมุด ตอนว่าด้วยการกระเบียบการในหอพระสมุดฯ เกี่ยวกับการยืมหนังสือของหอพระสมุดฯ ว่า

(๒) การให้ยืมหนังสือ ความปรากฏเมื่อตรวจหนังสือในหอพระสมุดฯ ว่าหนังสือสูญหายไปดังกล่าวมาแล้ว จึงสั่งให้งดไม่ยอมให้ยืมหนังสือซึ่งหาฉบับยาก คือหนังสือเขียนแผ่นดินอีกต่อไป คงให้ยืมแต่หนังสือซึ่งมีขายในท้องตลาด แต่ยอมให้ผู้ที่มีประสงค์จะอ่านหนังสือ จะสอบหนังสือ มาอ่านได้ในหอพระสมุดฯ ทั้งหนังสือเก่าใหม่ทั่วไป^{๔๖}

การที่หนังสือในหอพระสมุดฯ สูญหายไปจำนวนมาก ทางหอพระสมุดฯ จึงออกกระเบียบการใหม่ เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยให้ประชาชนมีสิทธิ์ยืมหนังสือที่มีขายในท้องตลาดเท่านั้น การออกกฎระเบียบเช่นนี้นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ประชาชนผู้ใฝ่รู้เริ่มห่างไกลจากการเข้าถึงต้นฉบับตัวเขียน และระเบียบปฏิบัติข้อนี้ทางหอพระสมุดฯ ได้ยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้ต้นฉบับตัวเขียนกลายเป็น “สมบัติล้ำค่า” ที่ทางหอพระสมุดฯ หวงแหน ประชาชนสามารถเข้าไปขอใช้บริการได้ แต่มีขั้นตอนที่ซับซ้อน ผู้สนใจศึกษาต้องยื่นเรื่องขออนุญาตใช้เอกสารตัวเขียน โดยจำเป็นต้องมีหนังสือรับรองจากองค์กรหรือหน่วยงานราชการ ระบุหัวข้อที่สนใจศึกษา หากคณะกรรมการหอสมุดพิจารณาอนุญาตจึงจะใช้บริการได้ ทั้งนี้หากต้นฉบับตัวเขียนเรื่องนั้นทางหอสมุดเคยตีพิมพ์เป็นหนังสือแล้วก็ไม่สามารถขอให้ต้นฉบับตัวเขียนได้ และหากต้องการ

๔๖

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหอพระสมุด, ๖๐.

คัดลอก หอสมุดอนุญาตให้คัดลอกด้วยลายมือ ห้ามถ่ายรูป หรือนำต้นฉบับที่เคยตีพิมพ์แล้วไปสอบทาน นอกจากนี้ทางหอสมุดยังอนุญาตให้อ่านต้นฉบับตัวเขียนได้เพียงวันละ ๕ ฉบับ โดยกำหนดระยะเวลาในการค้นคว้าวิจัยไม่เกิน ๑ ปี

วิธีปฏิบัติเช่นนี้ หากพิจารณาให้ดีจะเห็นได้ว่ามีทั้งข้อดีและข้อเสีย กล่าวคือ ข้อดีของการหวงแหนต้นฉบับตัวเขียนนั้นช่วยให้สามารถ “รักษา” สมบัติล้ำค่าของชาติไว้โดยไม่สูญหาย ต้นฉบับตัวเขียนมีวัสดุในการบันทึกที่ไม่คงทน บางฉบับมีอายุหลายร้อยปี หากนำไปใช้ขาดความระมัดระวัง เอกสารอาจเสียหายได้ การที่ผู้ใช้เข้าถึงได้น้อยจึงยิ่งทำให้โอกาสที่ต้นฉบับตัวเขียนจะได้รับผลกระทบมีน้อยตามไปด้วย ส่วนข้อเสียของการ “รักษา” ต้นฉบับตัวเขียนด้วยข้อปฏิบัติอันเคร่งครัดนั้น ประการแรกคือ ประชาชนไม่สามารถเข้าถึงต้นฉบับตัวเขียนได้โดยสะดวก บางเล่มสีกกร่อนไปตามกาลเวลา ข้อความบางตอนขาดหาย หอสมุดเองแม้จะมีนโยบายในการรักษาเอกสารเหล่านี้โดยจัดเก็บในรูปแบบไฟล์ดิจิทัล แต่กระนั้นก็ตาม ปัจจุบันต้นฉบับตัวเขียนที่เป็นไฟล์ดิจิทัลก็ยังมีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมดที่หอสมุดเก็บรักษาอยู่

ข้อเสียประการต่อมาของการ “หวงแหน” ต้นฉบับคือ ทำให้ผู้สนใจศึกษาต้นฉบับตัวเขียน โดยเฉพาะสาขาวรรณคดีและประวัติศาสตร์มีจำนวนน้อยลงเรื่อยๆ ความรู้ทางวิชาการในศาสตร์แขนงดังกล่าวจึงไม่ออกงาม นักวิชาการส่วนมาก จึงเลือกใช้ข้อมูลที่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่แล้วมากกว่า ข้อมูลที่นำมาใช้จึงยังไม่หลากหลาย ต้นฉบับตัวเขียนได้กลายเป็นเรื่องไกลตัว และกลายเป็นกลุ่มข้อมูลที่เข้าถึงได้ยาก ทั้งที่ความเป็นจริงแล้วยังมีเอกสารอีกหลายร้อยเรื่องที่มีความสำคัญและควรที่จะมีผู้นำมาศึกษาวิจัย

มรดกของหอพระสมุดวชิรญาณประการต่อมาคือความนิยมในการพิมพ์หนังสือที่ระลึก ในสมัยที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือของหอพระสมุทขนั้ หนังสือทุกเล่มที่นำออกเผยแพร่มักจะได้รับความนิยมและเป็นที่ชื่นชมของคนทั่วไป ด้วยว่าเป็นหนังสือที่มีคุณค่าและหายาก การจัดทำหนังสือมีความเคร่งครัดในเรื่องวิชาการและความสมบูรณ์ถูกต้องในเนื้อหาสาระเป็นอย่างยิ่ง ดังที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล พระธิดาสมเด็จฯ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ในหนังสือชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“...หอพระสมุดในสมัยที่เสด็จพ่อทรงเป็นสภานายกนั้น มีหนังสือใหม่ๆออกพิมพ์เสมอ เพราะไม่มีใครอยู่เปล่าๆ ทุกคนต้องทำอย่างหนึ่งอย่างใดอยู่เสมอ และมีผู้เชี่ยวชาญอยู่ถึง ๔ คนคือ โพรเฟสเซอร์จอชเซเดส คันทัวร์ในทางตะวันตกประเทศ พราหมณ์ ป.ศาสตรีย์ คันทัวร์ประเทศอินเดีย พระเจนจันทรอักษร (สุดใจ) คันทัวร์เมืองจีน มหาอำมาตย์ คันทัวร์เมืองเขมร ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทยทรงบอกไปยังหอสมุดต่างๆในโลกว่า ถ้าใครพบเรื่องเกี่ยวกับเมืองไทยแล้ว ขอให้คัดส่งมาให้ หอพระสมุดจะยินดีสมนาคุณตามสมควร ด้วยเหตุฉะนี้จึงพบเรื่องใหม่ๆอยู่เสมอ...”^{๔๓}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการจัดพิมพ์หนังสือในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจะเจริญก้าวหน้าและได้รับความสนใจจากคนทั่วไปบ้างแล้วก็ตาม แต่ปัญหาในการจัดพิมพ์หนังสือก็ยังคงมีอยู่บ้าง ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล ว่า

“...ปัญหาการพิมพ์หนังสือก็เกิดขึ้นเพราะทุนของหอพระสมุดนั้นเรียกได้ว่าไม่มีเลย และความสำคัญของหอพระสมุดก็ไม่มีใครเอาใจใส่ นอกจากผู้รักหนังสือ ซึ่งมีอยู่ในเวลานั้นราวๆ ๒๐ - ๓๐ คน เสด็จพ่อจึงทรงคิดทูลเจ้านายพี่น้อง และขุนนางผู้ใหญ่ให้ทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่างๆที่จะทำกัน เช่น งานพระศพหรืองานวันประสูติ เป็นต้น เสด็จพ่อจะทรงพิมพ์ถวายเสร็จ ขอแต่ให้ประทานแก่หอพระสมุด ๒๐ % เล่ม เท่านั้น การพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานจึงเริ่มต้นขึ้นด้วยประการฉะนี้...”^{๔๔}

การจัดพิมพ์หนังสือเพื่อแจกในงานต่างๆ ทั้งงานมงคลและอวมงคลได้รับความนิยมเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ แต่เดิมที่มีชนชั้นนำนิยมพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ระยะเวลาหลังราษฎรทั่วไปก็นิยมพิมพ์หนังสือแจกเป็นที่ระลึกเช่นกัน และ

^{๔๓} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล, *ชีวิตและผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๓), ๑๒๔ - ๑๒๕.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๓.

วิธีปฏิบัตินี้ชาวไทยก็ยังคงปฏิบัติเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จนพระยาอนุนามราชชน เรียกว่า “ประเพณีตีพิมพ์หนังสือสำหรับแจก” และอธิบายถึงประเพณีนี้ในเรื่อง เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า

“หนังสือที่ผลิตจากหอพระสมุด และแจกในงานศพครั้งแรกๆ ส่วนใหญ่เนื่องด้วยพระศพเจ้านาย และศพข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หนังสือที่แจก เป็นเรื่องนอกจากหนังสือพระแล้ว ก็มีเรื่องพงศาวดาร โบราณคดี เป็นต้น เมื่อผู้ซึ่งอยู่ในสังคมชั้นสูงเริ่มทำขึ้นเป็นตัวอย่าง ก็เป็นแนวว่าคนอื่นในสังคมรองลงมา มักเอาอย่างทำตามบ้างถ้าสามารถจะทำได้ นี่ก็เป็น “ปรากฏการณ์สังคม” ตามธรรมดา ซึ่งสามารถจะสังเกตเห็นได้ ยิ่งกว่านั้น หนังสือแจกงานศพที่หอพระสมุดจัดทำ ลางเรื่องสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งคำนำอธิบายเหตุที่มาของเรื่องสั้นบ้างยาวบ้าง กระทำให้หนังสือเรื่องเหล่านั้นมีค่ายิ่งขึ้น เพราะทำให้เกิดความสนใจในเนื้อเรื่อง ถึงกับต้องอ่าน และวิธีเลือกหนังสือสำหรับตีพิมพ์แจก ก็ทรงเลือกแต่ที่ทรงเห็นว่าเหมาะแก่การศพนั้น และมีขนาดเล่มตามกำลังเจ้าภาพอาจตีพิมพ์ได้ แต่ก็รอนแรมใจว่า จะตีพิมพ์ดีหรือไม่ดี เมื่อได้ฟังคำที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสอธิบาย ถึงประโยชน์อันยิ่งใหญ่ที่จะได้ความรู้จากหนังสือนั้น ถ้าได้จัดตีพิมพ์รักษาไว้ไว้ไม่ให้สูญ ในที่สุดเจ้าภาพก็เต็มใจยินดีตีพิมพ์ เพราะเห็นประโยชน์ดังกล่าวมาข้างต้น ยิ่งกว่านั้น ถ้าในงานศพท่านผู้ใด ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงคุ้นเคยมาก่อน อาจประทานพระเกียรติ โดยทรงแต่งประวัติผู้ผู้นั้นไว้ด้วยก็ได้ และประวัติบุคคลทรงแต่งเหล่านี้ มักอ่านสนุกและได้ความรู้รู้สึกเป็นพิเศษเพิ่มขึ้นด้วย ที่หนังสือแจกงานศพ มีรูปถ่ายของผู้วายชนม์อยู่ในเล่ม ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มขึ้นเหมือนกัน”^{๔๙}

^{๔๙} พระยาอนุนามราชชน, “เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ใน *พื้นความหลังเล่ม ๔* (กรุงเทพฯ: สยาม, ๒๕๔๓), ๒๙.

กล่าวได้ว่าความนิยมในการพิมพ์หนังสือที่ระลึกนับว่าเป็นมรดกหนึ่งที่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครได้ริเริ่มกระทำไว้ ซึ่งนอกจากจะเป็นการอนุรักษ์ต้นฉบับแล้ว วิธีปฏิบัติหรือ “ประเพณี” ดังกล่าวนี้นับว่าเป็นเครื่องมือในการสร้างสังคมการอ่านได้อีกวิธีหนึ่ง หนังสือประเภทประวัติศาสตร์ วรรณคดี และพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในสังคมไทยทุกชนชั้น การแจกหนังสือที่ระลึกไม่มีข้อจำกัดว่าประชาชนผู้ที่ได้รับหนังสือไปนั้นจะต้องมีความรู้ในหนังสือประเภทนั้นหรือไม่

มรดกของหอพระสมุดวชิรญาณฯ ในสังคมไทยประการสุดท้ายคือการประเมินค่าหนังสืออันสืบเนื่องมาจากการจัดตั้งโบราณคดีและวรรณคดีสโมสร โดยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสให้ตั้ง “โบราณคดีสโมสร” ขึ้นเพื่อบำรุงการศึกษาสอบค้นพงศาวดาร ทำให้การศึกษาโบราณคดีเจริญขึ้น มีหนังสือประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่แต่งและพิมพ์แพร่หลายได้รับประทับตราพระราชลัญจกรมังกะดาบแก้วในหนังสือเป็นสำคัญ ส่วน “วรรณคดีสโมสร” นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินรอยตามพระยุคลบาทของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้น เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เพื่อ “อุดหนุนวิชาแต่งหนังสือภาษาไทยให้ดีขึ้น” ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยของพระองค์ ผู้แต่งและผู้อ่านหนังสือมีมากขึ้น แต่ผู้แต่งไม่ใส่ใจในการใช้ภาษาที่ถูกต้อง และมักไม่เขียนเรื่องที่มีคุณภาพ พวกที่แปลหนังสือก็ไม่เลือกแปลเรื่องที่ดี สำนวนเปลี่ยนนิยมแปลตามประโยคต่างประเทศ จนผู้อ่านบางคนพลอยหลงนิยมไปว่าเป็นวิชาหนังสือสมัยใหม่ ทั้งที่เป็นการทำลายภาษาไทยให้เสียไป

การตั้งโบราณคดีสโมสรและวรรณคดีสโมสรขึ้นนี้ นับว่าทำให้ความรู้ของไทยทั้งประวัติศาสตร์และวรรณคดีมีความเจริญก้าวหน้า หนังสือที่บรรจุความรู้อันเป็นมาตรฐานถูกสร้างขึ้นเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นและยังหลงเหลือเป็นมรดกทางความคิดอยู่ในปัจจุบัน อันเนื่องมาจากการตั้งโบราณคดีสโมสรและวรรณคดีสโมสรก็คือ วิธีคิดเกี่ยวกับการประเมินค่าหนังสือ

การพิมพ์หนังสือของโบราณคดีสโมสร ได้สร้างมาตรฐานให้กับหนังสือประเภทประวัติศาสตร์และโบราณคดี หนังสือที่มีตราประจำโบราณคดีสโมสร เช่น ตำนานพระพุทธสิหิงค์ คำให้การชาวกรุงเก่า ประชุมพระราชพงศาวดารและ

จดหมายเหตุฉบับต่างๆ ล้วนได้รับการประเมินค่าว่าเป็นหนังสือที่ให้ข้อเท็จจริง ผ่านการชำระและตรวจสอบเรียบร้อยแล้ว และข้อมูลที่ปรากฏนั้นเป็นข้อมูลที่ เชื่อถือได้ การสร้างมาตรฐานดังกล่าวนี้ได้อิทธิพลทางด้านวิธีคิดของคนไทย คน ส่วนมากจึงเชื่อว่าเอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเรื่องอื่นที่ไม่ได้รับการ ประทับตราโบราณคดีสโมสร เป็นหนังสือที่ไม่น่าเชื่อถือ เกิดการแบ่งแยกหนังสือ เป็นสองประเภทคือ “ฉบับหลวง” และ “ฉบับเชลยศักดิ์” ทั้งที่ในความเป็นจริง แล้วการสอบทานประวัติศาสตร์เพื่อที่จะหาข้อมูลที่ถูกต้องนั้น จำเป็นต้องสอบ ทานกับเอกสารเรื่องเดียวกันแต่ต่างสำนวน เอกสารท้องถิ่น รวมทั้งเอกสาร ต่างชาติที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยด้วย

ตราหอพระสมุดวชิรญาณ

ตราโบราณคดีสโมสร

ตราวรรณคดีสโมสร

การจัดพิมพ์หนังสือ และการประกาศยกย่องวรรณคดีที่เป็นเลิศของ วรรณคดีสโมสรก็ได้ส่งอิทธิพลต่อการประเมินค่าวรรณคดีเช่นเดียวกัน คน ส่วนใหญ่เชื่อว่าวรรณคดีที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ นั้นเป็นสำนวนที่ถูกต้องที่สุด และวรรณคดีเอกของไทยนั้นมีเพียง ๙ เรื่องคือ

“นิทานเบงคลี”

ยอดแห่งหนังสือแปลและแต่งดี

“ลิลิตพระลอ”

ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทลิลิต

“สมุทรโฆษคำฉันท์”

ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทฉันท์

“มหาชาติกลอนเทศน์”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทกาพย์
“สามก๊ก”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทความ เรียงนิทาน
“เสภาขุนช้างขุนแผน”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทกลอนสุภาพ
“พระราชพิธีสิบสองเดือน”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทความเรียง อธิบาย
“หัวใจนักรบ”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทบทละครพูด
“มัทนะพาธา”	ยอดแห่งคำประพันธ์ประเภทบทละครพูดคำ ฉันท์

ด้วยเหตุนี้วรรณคดีเรื่องอื่นๆ ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่จึงเป็นเพียงวรรณคดีชั้นรอง^{๕๐} ทั้งที่การประเมินค่าวรรณคดีเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ว่าเรื่องใดควรจะเป็นวรรณคดีเอกหรือมีคุณค่ามากเพียงใดนั้น ปัจจัยหนึ่งต้องสืบเนื่องมาจากตัวผู้ประเมินวรรณคดีเองด้วย ว่าเข้าถึงและเข้าใจวรรณคดีเรื่องดังกล่าวได้มากเพียงใด ข้อถกเถียงเกี่ยวกับการประเมินค่าวรรณคดีนี้มีบันทึกไว้ใน “บันทึกสมาคมวรรณคดี” สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวินิจฉัยปัญหาที่ว่า “อันบรรดาหนังสือกลอนลิลิตที่มีอยู่ในภาษาไทยนั้น เรื่องไหนนับว่าดีถึงควรถือเป็นแบบฉบับได้”^{๕๑} โดยทรงวินิจฉัยว่า ลิลิตที่ดั้นนั้นมี ๓ เรื่องคือ เรื่องยวนพ่าย เรื่องพระลอ และเรื่องตะเลงพ่าย ซึ่งต่างจากคำวินิจฉัยของพระวรเวทย์พิสิฐที่ระบุว่าลิลิตที่แต่งดีนั้นคือ นิทราชาคริต

ด้วยเหตุนี้นักวิชาการบางคนจึงมองว่า การที่วรรณคดีสโมสรออกประกาศนียบัตรยกย่องวรรณคดีที่ดีเลิศประเภทต่างๆ นั้นทำให้งานเขียนของไทยเกิดการแบ่งแยกระหว่าง “ฉบับหลวง” และ “ฉบับราษฎร์” วรรณกรรมที่แต่งขึ้นโดยชาวบ้านถูกมองเป็นเรื่องประโลมโลก ไม่เป็นที่ยอมรับของชนชั้นสูงทั้งในด้านเนื้อหาและมาตรฐานทางภาษา ซึ่งแน่นอนว่าวรรณคดี “ฉบับหลวง” นั้นย่อมมีคุณค่าและความสำคัญมากกว่าเพราะเป็นต้นแบบของ “หนังสือดี”

^{๕๐} หนังสือวรรณคดีที่มีการพิมพ์ในสมัยนั้น เช่น หนังสือวัดเกาะ เป็นต้น

^{๕๑} บันทึกสมาคมวรรณคดี ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๕ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๓/๕ , ๓/.

หนังสือวัดเกาะ วรรณกรรมประโลมโลกสมัยรัชกาลที่ ๕

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เปรียบเสมือนพระองค์ได้สร้าง “วิทยสมบัติ” ไว้ให้ปวงชนชาวไทย และสิ่งหนึ่งที่ยังดำรงอยู่นอกเหนือจาก “วิชาหนังสือ” อันเป็นรูปธรรมนั้นก็คือ มรดกทางความคิดที่ยังรากลึก สะท้อนผ่านวิถีปฏิบัติและวิธีคิดบางประการของคนในสังคมไทย อาทิ ความหวงแหนหนังสือของหอสมุดฯ ความนิยมในการพิมพ์หนังสือที่ระลึก และการประเมินค่าหนังสือประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย ซึ่งมรดกดังกล่าวนี้มีทั้งข้อดีและข้อเสีย อย่างไรก็ตามวิธีคิดและวิถีปฏิบัติเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึง “ปรากฏการณ์” ของสังคมไทย ที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากการจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

๕. สรุป

หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครก่อตั้งอย่างเป็นทางการ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศในราชกิจจานุเบกษาเรื่อง “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔” มีพระราชประสงค์จะสร้างหอพระสมุดแห่งนี้ให้เป็นห้องสมุดสาธารณะ เอกสารชิ้นต้นฉบับนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างจุดเริ่มต้นให้สังคมไทยให้เป็นสังคมแห่งการอ่าน โดยจัดตั้ง

หอพระสมุดฯแห่งนี้ให้เป็น “คลังปัญญาประจำชาติ” กิจกรรมทางปัญญาของ คณะกรรมการของหอพระสมุดวชิรญาณฯ คือสะสมและเพิ่มพูน “วิชาหนังสือ” จนสามารถสร้างคุณประโยชน์แก่การต่อวงการศึกษาไทย

ความพยายามในการจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเพื่อ สร้างสังคมแห่งการอ่านนั้น ในด้านของการสร้างหอพระสมุดให้เป็นแหล่ง สรรพวิทยา หอพระสมุดฯแห่งนี้ประสบความสำเร็จอย่างดียิ่งเยี่ยม ทั้งนี้เพราะเมื่อ รวมจำนวนของหนังสือเก่าและหนังสือใหม่ เมื่อสิ้น พ.ศ. ๒๔๕๙ มีจำนวนทั้งหมด ๑๒๑,๕๒๕ เล่ม ซึ่งนับเป็นจำนวนหนังสือที่เพิ่มขึ้นในระยะเวลา ๑๑ ปี จำนวน มากถึง ๕๖,๒๐๘ เล่ม^{๕๒} ทรัพยากรหนังสือเหล่านี้นับว่าเป็นรากฐานที่พัฒนา ต่อมาจนกลายเป็นห้องสมุดที่ทัดเทียมอารยประเทศ

ความสำคัญของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครแห่งนี้ นอกจากจะมี หน้าที่เป็นหอสมุดสาธารณะไว้รวบรวม “วิชาหนังสือ” โดยเฉพาะต้นฉบับตัวเขียนซึ่งเป็นสมบัติชาติอันมีค่ายิ่ง ทำให้ประชาชนชาวไทยได้มีแหล่งศึกษาหาความรู้แล้ว หอพระสมุดฯแห่งนี้ยังทำหน้าที่แสดงความศิวิไลซ์ เป็นสถานที่สำคัญที่สามารถขีดหน้าชูตา ทำให้ประเทศไทยเป็นชาติ “อารยะ” ไม่แตกต่างจากประเทศอื่นที่มีความเจริญแล้ว หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจึงก่อให้เกิดทั้ง “คุณประโยชน์” และนำมาซึ่ง “เกียรติยศ” สมดังพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งหวังให้หนังสือเหล่านี้ “เป็นหลักฐานแสดงความเจริญรุ่งเรือง” ดังพระราชดำรัสตอบในการเสด็จพระราชดำเนินเปิดหอสมุดสำหรับพระนคร เมื่อ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ว่า

“...ข้าพเจ้ามีน้ำใจรักใคร่ในวรรณคดีและกิจการอันเนื่องด้วยหอพระสมุด เพราะรู้สึกว่าเป็นสง่าอันสำคัญ และเป็นหลักฐานความเจริญรุ่งเรืองอันเป็นที่รักของเราทั้งหลายที่เป็นคนไทย ชาติใดไม่มีหนังสือ ไม่มีตำนานนับว่าเป็นเหมือนคนป่า ที่จริงชาติเรามีหนังสือมานานแล้วและมีตำนานเป็นอันมาก แต่หากกระจัดกระจายไม่ได้รวมอยู่แห่งเดียวกัน ชาวต่างประเทศบางคนจึงถึงแก่เคยกล่าวว่าชาติไทยไม่มี

^{๕๒}

สจช., ร.๕ ศธ. ๐๓/๐๑.๖ / ๖๔ “รายงานความเจริญของหอพระสมุดสำหรับพระนคร (๒๔๕๔ - ๒๔๖๕),” ๓๑๑.

หนังสือไม่มีตำนาน ข้อนี้เป็นข้อที่ข้าพเจ้าแลท่านทั้งหลายโดยมากเคย
รู้สึกเจ็บใจมานานแล้ว เพราะไม่พอที่จะให้เขาว่าได้เลย เหตุนี้จึงได้
พยายามจัดตั้งหอพระสมุดขึ้นเป็นหลักฐาน ให้แลเห็นเป็นพยานปรากฏ
เพื่อชาวต่างประเทศที่มีอยู่แล้วในกรุงสยามก็ดีหรือที่จะมาใหม่ก็ดี ได้
แลเห็นเป็นพยานหลักฐานว่ากรุงสยามไม่ใช่เมืองป่าได้เจริญมาแล้ว มี
หนังสือแลตำนานอยู่แล้วเป็นอันมาก สมควรแก่ที่เจริญแล้วทุก
ประการ...”^{๕๓}

^{๕๓} “พระราชดำรัสตอบในการเสด็จพระราชดำเนินเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร วันที่ ๖
มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๓๓ พ.ศ. ๒๔๕๙.

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

เอกสารที่ไม่ตีพิมพ์

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.๕ ศธ. ๐๓/๐๑.๖ /

๖๔ รายงานความเจริญของหอพระสมุดสำหรับพระนคร (๒๔๕๘ - ๒๔๖๕)

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.๕ ศ. ๒๑ / ๕ เรื่อง

หอพระสมุดวชิรญาณ (๓๐ เมษายน ๑๑๔ - ๒๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔)

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.๕ ศ. ๒๑/๖ เรื่องพอ

พระสมุดเรื่องเงินค่าเรื่องต่างๆสำหรับหนังสือพิมพ์วชิรญาณ (๒๐ ตุลาคม - ๑

กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๖)

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.๕ ศ.๒๑/๘ เรื่องตั้ง

หอสมุดสำหรับพระนคร (๒๓ กันยายน ๑๒๒ - ๒๓ กันยายน ๑๒๙)

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ร.๕ ศธ. ๐๓/๐๑.๖/

๖๔ “รายงานความเจริญของหอพระสมุดสำหรับพระนคร” (๒๔๕๘)

สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ.ร.๕ ศ. ๒๑/๘ ความคิด

เรื่องแต่งตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร (๒๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๒ - ๑๓ กันยายน

ร.ศ. ๑๒๙)

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

คาร์ล บ็อค, เสถียร พันธรังสี และอัมพร ทีชะระ แปล. **ท้องถื่นสยามสมัยพระพุทธเจ้า**

หลวง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มติชน. ๒๕๔๓.

เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ.

ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม ๒. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้า. ๒๕๔๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานหอพระสมุด หอพระ**

มณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระ

นคร.พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. ๒๔๕๙. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายก กับกรรมการ แลเจ้าพนักงานหอพระสมุ

เรียบเรียงทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร ณ วัน เสาร์ ที่ ๖

มกราคม ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๙)

เดอ ลาถูแบร์, สันต์ ท.โกมลบุตร แบล. **จดหมายเหตุลาถูแบร์ฉบับสมบูรณ์.**

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า. ๒๕๑๐.

ธนพงศ์ จิตต์สง่า. “ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ: “เครื่องโสมสรแลเครื่องหอสมุด”ของชน
ชั้นสูงในสมัยรัชกาลที่ ๕,” ใน **รัฐศาสตร์สาร** ปีที่ ๓๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม -
เมษายน ๒๕๕๓): ๑๒๖ - ๑๙๒.

บันทึกสภาคณบดี ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๕ (๒๑ มิถุนายน ๒๔๗๕): ๗ - ๑๙.

ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก

๑๒๔. **ราชกิจจานุเบกษา** ๒๒ (๑๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔.): ๖๑๙ - ๖๒๑.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์. ๒๕๑๑.

พระราชดำรัสตอบในการเสด็จพระราชดำเนินเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร วันที่ ๖

มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙. **ราชกิจจานุเบกษา** ๓๓ (๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙):
๒๘๖๔ - ๒๘๖๖.

รำภา กุลสมบูรณ์. **วัดพระเชตุพนฯห้องสมุดประชาชนแห่งแรกในประเทศไทย.**

พระนคร: ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๐๘.

วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕.** กรุงเทพฯ: สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. ๒๕๑๖.

ศิลปากร,กรม. **หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร.** ราชบุรี: กรมศิลปากร. ๒๕๔๓.

พูนพิสมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. **ชีวิตและผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ**

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา. ๒๕๑๗.

ศุภการ สิริไพศาล. “กระบวนการสร้างความทันสมัยในสังคมไทย : การศึกษาสมัย

รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ ” ใน **ชั่วชีวิตหนึ่ง.** กรุงเทพฯ: สามลดา.
๒๕๕๐.

สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน. ๒๕๔๙.

สังฆราช ปาลเลกัวส์, สันต์ ท.โกมลบุตร แบล, **เล่าเรื่องกรุงสยาม.** กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า. ๒๕๐๖.

อนุমানราชธน, พระยา. “เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้า” ใน **พื้นความหลังเล่ม ๔.** กรุงเทพฯ:

สยาม. ๒๕๔๓.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Jory, Patrick. Book and The Nation: The Making of Thailand's National Library.

Journal of Southeast Asian Studies 2 (September 2000): 351 – 373.

Kidner, Frank Leroy. Libraries **Encyclopedia Britannica** 13 (1968): 1031.

ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณ^{๕๔}
ให้เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า เมื่อ
 ๓ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในอภิลักขิตสมัยเมื่อพระชนมพรรษาใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบรรจบครบร้อยปี มีพระราชประสงค์จะ
 ทรงสถาปนาการอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นถาวรประโยชน์เฉลิมพระเกียรติยศใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริห์ว่า เมื่อรัตนโกสินทร์
 ศก ๑๐๐ ได้พร้อมพระราชหฤทัยมีพระราชโอรส และพระราชธิดาใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณซึ่งเป็น
 รวบรวมหนังสือภาษาไทยและภาษาต่างประเทศขึ้นไว้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและหอพระสมุดวชิรญาณนั้นแม้การที่ได้
 จัดมาจนบัดนี้เป็นแต่หอสมุดสำหรับผู้ซึ่งได้รับเลือกสรรเข้าเป็นสมาชิกก็ดี ก็เห็น
 ได้ว่าได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่วิชาความรู้เป็นอันมากอยู่แล้ว ถ้าและขยายการ
 หอสมุดนี้ทำนุบำรุงให้เป็นหอสมุดใหญ่สำหรับพระนครให้เป็นที่ยาไศรยแก่บรรดา
 ประชาชนที่จะแสวงหาประโยชน์ต่าง ๆ อันพึงจะได้ ในการอ่านหนังสือ หอพระ
 สมุดวชิรญาณคงจะเป็นถาวรประโยชน์อย่างสำคัญอันสมควรแก่พระราช
 ประสงค์ที่จะทรงเฉลิมพระเกียรติยศสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนี้ได้ ทรงพระราชดำริห์ฉะนั้นแล้ว ได้ทรงหาหรือพระ
 ราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เห็นชอบ
 ตามพระราชบริหารทุกพระองค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขจัดการหอ
 พระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร ดังข้อความในประกาศนี้

ข้อ ๑ ให้หอพระสมุดวชิรญาณเป็นหอหลวงสำหรับแผ่นดินสืบไป

^{๕๔} “ประกาศจัดการหอพระสมุดวชิรญาณให้เป็นหอสมุดสำหรับพระนครรัตนโกสินทร์ศก
 ๑๒๔,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๒๒ ร.ศ. ๑๒๔.

ข้อ ๒ ให้ยกการและหนังสือต่างๆ ณะหอพุทธศาสนสังคะหะ นอกจากสิ่งของและคำภีร์พระไตรปิฎกสำหรับวัดเบญจมบพิตรนั้นมารวมเข้าในหอพระสมุดวชิรญาณ

ข้อ ๓ ให้รวมคัมภีร์พระไตรปิฎกและหนังสือต่างๆ ซึ่งอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมมาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณเว้นแต่คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่อันได้ส่งคายนายในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นหนังสือเดิมสำหรับหอพระมณเฑียรธรรมนั้นให้คงเก็บรักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมสืบไป

ข้อ ๔ หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณต่อไปให้จัดเปน ๓ พแนก คือ

(๑) หนังสือพแนกพระพุทธศาสนา คือไม่ว่าหนังสือเขียนจวน หรือพิมพ์ไม่ว่าในภาษาใดๆ บรรดาที่เป็นหนังสือในพระพุทธศาสนาให้จัดไว้ในพแนกนี้

(๒) พแนกหนังสือไทย คือนอกจากหนังสือพแนกพระพุทธศาสนา บรรดาหนังสือในภาษาหรือตัวหนังสือไทยทุกชนิด (คือ เจี้ยว เขิน, เขมร, ฯลฯ ซึ่งนับในบุคคลจำพวกไทย) ให้จัดไว้ในพแนกนี้

(๓) พแนกหนังสือต่างประเทศ คือ หนังสือภาษาต่างประเทศให้จัดไว้ในพแนกนี้

ข้อ ๕ เงินสำหรับใช้จ่ายในการหอพระสมุดวชิรญาณต่อไป ให้จ่ายเงินพระคลังตามจำนวนที่จะได้กำหนดเปนครั้งเปนคราวว่าเป็นจำนวนควรจ่ายปีละเท่าใด เปนเงินที่รัฐบาลอุดหนุนหอสมุดนั้นนอกจากนั้นค่าธรรมเนียมที่ได้ ในหอสมุดนั้นเท่าใดก็ให้ใช้จ่ายในการหอพระสมุดวชิรญาณนั้น

ข้อ ๖ การปกครองของพระสมุดวชิรญาณต่อไป ให้มีสภานายก ๑ กรรมการสัมปาทิก ๔ รวมเปนกรรมการสภา ๕ นายเปนพนักงานปกครองและกรรมการ ๕ นายนี้จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเลือกและตั้งตามแต่จะทรงพระราชดำริห์เห็นผู้ใดสมควรและให้กรรมการมีตำแหน่งอยู่ในกรรมการสภาคนละ ๓ ปีเปนกำหนด แต่เพื่อจะมีให้เปลี่ยนกรรมการพร้อมกันหมดในคราวเดียวจึงกำหนดไว้ให้เปลี่ยนทยอยกันไปทุกปี ส่วนตำแหน่งสภานายกนั้นให้อยู่ในตำแหน่งในปี ๑ เปนกำหนด และเมื่อถึงคราวจะเปลี่ยนสภานายกให้กรรมการเลือกในกรรมการด้วยกันว่าผู้ใดสมควรจะเป็นสภานายกต่อไปได้ในปีหน้า เมื่อทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยก็จะได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งผู้นั้นเปนสภานายก

ข้อ ๓/ พนักงานหอพระสมุดวชิรญาณ นอกจากกรรมการที่ได้กล่าวมาแล้ว ให้มีบรรณารักษ์ ผู้ช่วยบรรณารักษ์ซึ่งเป็นตำแหน่งข้าราชการซึ่งทรงพระกรุณาโปรดตั้ง และเสียมพนักงานซึ่งให้กรรมการสภามีอำนาจตั้งตามสมควรแก่การ

ข้อ ๔ ให้กรรมการสภาหอพระสมุดวชิรญาณมีหน้าที่เหล่านี้ คือ

- (๑) ที่จะคิดจัดและตรวจตราการหอสมุดนั้นทุกอย่าง เพื่อให้การหอสมุดนั้นเจริญเรียบร้อยและเปนประโยชน์ได้ ดังพระราชประสงค์
- (๒) ที่จะกำหนดรายการให้ใช้จ่ายเงินและตรวจตราการบัญชีใช้จ่ายในหอสมุดนั้น
- (๓) ให้ทำรายงานประจำปีกราบบังคมทูลปีละครั้ง ๑ และรายงานการจรซึ่งมีขึ้นกราบบังคมทูลเปนครั้งคราวตามสมควรแก่การ

ข้อ ๕ ให้กรรมการสภามีอำนาจที่จะบังคับบัญชาว่ากล่าวการหอสมุดวชิรญาณทุกอย่างให้พนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อยในหอสมุดนั้นอยู่ในบังคับบัญชาของกรรมการ และให้กรรมการสภามีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับสำหรับหอสมุดนั้นเพื่อจัดการหอสมุดให้เปนไปโดยเรียบร้อย

ข้อ ๑๐ สภานายกเปนหัวหน้าในกรรมการสภาหน้าที่ที่จะตรวจตราว่ากล่าวหอสมุดในนามของกรรมการสภามีอำนาจที่จะเรียกประชุมกรรมการสภาและถ้าเวลาใดสภานายกไม่สามารถจะทำการตามหน้าที่ได้ ให้มีอำนาจที่จะจัดให้กรรมการคนหนึ่งคนใดทำการแทนสภานายกได้เปนครั้งเปนคราวตามสมควรแก่การ

ประกาศมาณวันที่ ๑๒ เดือนตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ เปนวันที่ ๑๓๔๘๔ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ฯ